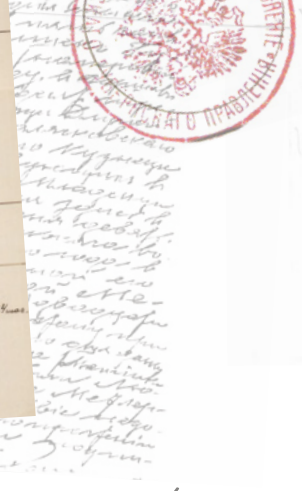

Nie rozmawiam z tyranami

aktywność polityczna,
społeczna i niepodległościowa
kobiet w początkach XX w.

w zaborze rosyjskim

Nie rozmawiam z tyranami

aktywność polityczna,

społeczna i niepodległościowa

kobiet w początkach XX w.

w zaborze rosyjskim

Warszawa 2024

Archiwum Państwowe w Warszawie
Krzywe Koło 7, 00-270 Warszawa
22 635 92 42 | 22 635 92 43
archiwum@warszawa.ap.gov.pl

www.warszawa.ap.gov.pl

*Specjalnych zasług nie mam – spełnilam tylko obowiązek obywatelski
w miarę sił i możliwości – tak jak powinien to robić każdy obywatel kraju
i dlatego uważam, że nie zasługuję na żadne specjalne odznaczenie.*

Józefa Aniela Kunicka

{ Koncepcja publikacji } Marta Rzepecka-Aleksiejuk, Aneta Woźnicka
{ Wybór materiałów i tekst } Marta Rzepecka-Aleksiejuk, Aneta Woźnicka
{ Redakcja i korekty } Magdalena Masłowska, Adam Węglowski, Violetta Urbaniak
{ Projekt graficzny } Anastasia Smyk
{ Przygotowanie do druku } Anastasia Smyk
{ Druk }

W publikacji zaprezentowano materiały przechowywane głównie
w zasobie własnym Archiwum Państwowego w Warszawie.

{ Egzemplarz bezpłatny }

© Copyright by Archiwum Państwowe w Warszawie, Warszawa 2024

ISBN 978-83-965268-7-8

Spis treści

- 6 Wykaz skrótów
- 13 Wstęp
- 30 Wanda Buczek
- 32 Maria Czekajska
- 34 Basia/Basza/Beszka/Bacia Elbaum/Elbojm/Jelbojm/Ajlbaum
- 36 Chaja Flatto
- 38 Józefa Franiasz
- 40 Kazimiera Gajewska
- 44 Stanisława Goldman
- 48 Aniela Grycendler/Grychendler/Grützhändler
- 52 Maria Wanda Grzelak
- 56 Franciszka Marianna Gutowska
- 60 Władysława Guzowska
- 64 Maria Aleksandra Kamińska
- 66 Maria Kamińska
- 68 Stanisława Wanda Paulina Krasuska
- 72 Marianna Krupińska
- 76 Józefa Aniela Kunicka
- 80 Wanda Janina Leman/Lehman
- 82 Maria/Marianna Łękawska
- 84 Aleksandra Modzelewska
- 88 Zofia Julia Muszkat
- 92 Chawa Pasternak
- 94 Stanisława Aleksandra Anna Maria Paszkowska
- 96 Zofia Pisarewska
- 98 Sura/Sara Rotkopf
- 100 Wincentyna Urban
- 102 Antonina Uziembło/Uziębło/Uziemblina
- 106 Helena Walczak
- 108 Paulina/Pola Wojewoda
- 110 Bronisława Zalewska/Zaleska
- 113 Bibliografia
- 121 Źródła ilustracji

Wykaz skrótów

A A N	Archiwum Akt Nowych
A G A D	Archiwum Główne Akt Dawnych
A I P N	Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej
A P B O / Ł o m ż a	Archiwum Państwowe w Białymstoku Oddział w Łomży
A P Ł	Archiwum Państwowe w Łodzi
A P P	Archiwum Państwowe w Poznaniu
A P P O / K o n i n	Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Koninie
A P R	Archiwum Państwowe w Radomiu
A P W	Archiwum Państwowe w Warszawie
A P W O / G r o d z i s k M a z .	Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Grodzisku Mazowieckim
C A W	Centralne Archiwum Wojskowe
I P N	Instytut Pamięci Narodowej
B r y g a d y L P	Brygady Legionów Polskich
C K N	Centralny Komitet Narodowy
G U S	Główny Urząd Statystyczny
k . k .	Kodeks Karny

K P R P	Komunistyczna Partia Robotnicza Polski
M S W	Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
N K W D	centralny organ władz bezpieczeństwa w sowieckiej Rosji i Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich w latach 1917-1946, aparat represji i terroru politycznego (wielka czystka, ludobójstwo, procesy i zbrodnie polityczne), potocznie policja polityczna
O B P P S	Organizacja Bojowa Polskiej Partii Socjalistycznej
O c h r a n a	Oddział ochrony porządku i bezpieczeństwa publicznego, tj. tajna policja carska
P A N	Polska Akademia Nauk
P a w i a k	zwyczajowa nazwa całego kompleksu więziennego przy ul. Dzielnej 24/26 w Warszawie
P C K	Polski Czerwony Krzyż
P O W	Polska Organizacja Wojskowa
P P S	Polska Partia Socjalistyczna
P P S - F R	Polska Partia Socjalistyczna Frakcja Rewolucyjna
P P S - L e w i c a	Polska Partia Socjalistyczna-Lewica
P P S - W R N	Polska Partia Socjalistyczna Wolność-Równość-Niepodległość
R P	Rzeczpospolita Polska
S D K P i L	Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy
S D P R R	Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza Rosji
S e r b i a	synonim Warszawskiego Więzienia Żeńskiego
S N N	Stronnictwo Niezawisłości Narodowej

WRO	Wojskowo-Rewolucyjna Organizacja
ZSN	Zjednoczone Stronnictwa Niepodległościowe
ZZSP	Związek Zagraniczny Socjalistów Polskich
Ż.O. PPS	Żydowska Organizacja Polskiej Partii Socjalistycznej

~~38~~ 40
62 63

Towarzyski i Towarzysze!

Żelazna ruka carskiego despotyzmu tłumi w nas wszelką myśl swobodniejszą, wszelką objawę polepszenia doli ludowej. Ludzie, głuszący nasze święte idee, idee wolności, równości i braterstwa, kryją się, murem, jak zbrodniarze, pod ziemią, tropieni i prześladowani przez psiarnię carską. Każdy nasz protest przeciw wyzyskowi, każde nasze dążenie do polepszenia naszej doli w krwi topione bywa. W naszym własnym kraju w urzędach i szkołach niewolno używać naszego języka ojczystego. Na nasze, krowawa, praca, zarobione, pieniądze ucierają nasze dzieci, jak służący wiernie carowi; za nasze pieniądze utrzymują się tłumy żołdaków, policji i szpiegi, gotowych na każde skinienie północnego Despoty w morzu krwi naszej utopić nasz ruch wolnościowy. Tylko żelazna organizacja mas proletariatu potrafi złamać potęgę naszego wroga!

Do boju Was wzywamy, Towarzysze!
Do walki pod sztandarem „Proletariat”!
Do walki masowej i jednostkowej! do walki pod dawnymi hasłami: swobody, fabryk i ziemi!

Manifestujcie w najbliższą niedzielę kwietniową, wspólnie z towarzyszami z Rundu i z Socjal-Demokracji! Niech się każdy z Was uakrosi wedle możliwości i na ataki siepaków państwowych odprawia zbrojnym oporem!

Dzień 1-go Maja świętujcie wstrzymaniem się od pracy!
Droga z absolutyzmem!
Niech żyje republika!
Droga z wyjątkiem!
Niech żyje socjalizm!

Centralny Komitet P.P.S. Proletariat

/ Odezwa Centralnego Komitetu PPS „Proletariat”, b.d., rękopis ze zbiorów APW /

КАРТА
РОССИИ

Масштабъ 1:6 800 000

/ Mapa Imperium Rosyjskiego z 1898 r.
z domeny publicznej Wikipedia Commons /

Wstęp

Wydawnictwo „Nie rozmawiam z tyranami” to projekt poświęcony szczególnym kobietom sprzed ponad stu lat, które ze względu na swoje zaangażowanie w sprawy polityczne, społeczne i niepodległościowe, były aresztowane i więzione na początku XX w. w guberni warszawskiej. Ich akta więziennie-sledcze i zesłańcze zachowały się jako świadectwo indywidualnych losów tych kobiet, a zarazem historii kraju i narodu polskiego, w której czynnie uczestniczyły. Wszystkie zasługują na przypomnienie z uwagi na siłę przekonań i wysoką cenę, jaką przyszło im zapłacić za aktywną postawę i oddanie sprawom, w które wierzyły. Biografie ówczesnych rewolucjonistek, sprzeciwiających się zaborcom, tyranii politycznej oraz niesprawiedliwości społecznej, pokazują w sposób bardzo przekonujący i obrazowy, bo na ludzkich losach, jak nierozdzielnie wiążą się ze sobą sprawa walki politycznej i społecznej z ideą narodowowyzwoleńczą.

Już po powstaniu listopadowym car Mikołaj I w korespondencji z namiestnikiem Królestwa Polskiego Iwanem Paskiewiczem pisał, że lęka się polskich kobiet, ponieważ

„ten szatański naród zawsze działał przez nie”. Trzydzieści lat później – w czasach powstania styczniowego – rosyjski publicysta, poeta i tłumacz Mikołaj Berg twierdził: „kobieta polska jest wiecznym, nieublaganym i nieuleczalnym spiskowcem”¹. Jak zauważył historyk Adam Próchnik: „Czynnemu udziałowi kobiet w walce politycznej sprzyjała nasza tradycja. Warunki życia w niewoli wcześniej zmusiły kobietę polską do zainteresowania się sprawami politycznymi, wcześniej zmusiły ją do wyjścia z zacisza domowego, gdzie zapędziły ją ówczesne obyczaje i przesady, na scenę życia publicznego. Bohaterskie, ofiarne walki o wolność, twarde, bezwzględne represje, uderzające w każdy niemal dom w Polsce i niszczące jego spokój, czyniły nie tylko z kobiety, ale niemal z każdego dziecka działaczy politycznych [...] Ruch socjalistyczny miał wszelkie dane po temu, aby przemówić do kobiet. Uzmyslał on najwszechstronniej wrodzone kobietom dążenie do wolności i sprawiedliwości. Wypisywał na swym sztandarze hasła wyzwolenia narodowego, politycznego i społecznego [...] Epoka lat rewolucyjnych 1904–1908 otworzyła przed ruchem socjalistycznym

¹ <<https://jedynka.polskieradio.pl/arttykul/3020208,udzial-polek-w-wojnie-polskobolszewickiej-i-bitwie-warszawskiej>> [dostęp: 23.10.2023].

zaboru rosyjskiego zupełnie nowe perspektywy. Otworzyła je także przed ruchem kobiecym”².

Ówczesne działaczki wniosły wkład w wydarzenia, rozgrywające się w niespokojnych czasach I połowy XX w.: walkę z zaborcami, działalność partii politycznych w nurcie socjalistycznym i ruchów społecznych, w tym anarchistycznych, rewolucję 1905 r., a wreszcie I i II wojnę światową. Kobiety o swojej działalności mówiły bez patosu, uznając zaangażowanie w sprawy niepodległościowe za spełnienie obywatelskiego obowiązku. Zwieńczeniem wkładu Polek – bez względu na ich polityczne poglądy – w walkę o wolność

było przyznanie im praw wyborczych 28.11.1918 r.³

Światopogląd kobiet był kształtowany w dużej mierze przez rodziny, środowiska, a przede wszystkim czasy, w których przyszło im żyć. Nie godząc się na otaczającą ich rzeczywistość, chcąc zmienić los swój i swego narodu, zdecydowały się na aktywność. Ich rolą było zbieranie funduszy na cele partii, agitowanie, drukowanie nielegalnej literatury, składowanie i rozprowadzanie partyjnych wydawnictw: gazet, broszur, ulotek i proklamacji. Zajmowały się również przechowywaniem i przewożeniem broni, działaniami rozpoznawczymi i wywiadowczymi, a nawet brały bezpośredni udział w akcjach zbrojnych i zamachach na przedstawicieli carskiej władzy. Najgłośniejszą taką akcją i to przeprowadzoną wyłącznie przez kobiety (Wandę Krahełską, Zofię Owczarkównę i Albertynę Helbertównę), był śmiały, ale nieudany, zamach na warszawskiego generał-gubernatora Georgija Antonowicza Skałona w sierpniu 1906 r., który miał wielkie znaczenie moralne⁴.

Wśród bohaterki tego wydawnictwa są kontynuatorki tradycji patriotycznej i niepodległościowej, w jakiej zostały wychowane, potomkinie i kuzynki uczestników m.in. powstania styczniowego, o którym słyszały od swoich bliskich. Józefa Kunicka i Stanisława Goldman były córkami powstańców styczniowych, ojciec Zofii Muszkat jako młody 13-letni chłopak pomagał walczącym, a potem ukrywającym się powstańcom. Stanisława Krasuska to bratanica Dominika Krasuskiego, który za udział w zrywie niepodległościowym został stracony w 1864 r. przez powieszenie na stokach Cytadeli Warszawskiej. Maria Aleksandra Kamińska, później Śmiarowska – według informacji w zachowanych aktach – była „bliską kuzynką słynnej Krahełskiej”⁵.

2 A. Próchnik, *Kobieta w polskim ruchu socjalistycznym*, Warszawa 1948, s. 11–12, 31.

3 J. Mysiakowska-Muszyńska, *Słowo wstępne* [w:] *Wierna Służba. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1910–1915 / Służba ojczyźnie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918*, Warszawa 2021, s. 13, 16.

4 A. Próchnik, *Kobieta w polskim ruchu...*, s. 39.

5 Archiwum Państwowe w Warszawie (dalej: APW), 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 3131, s. 5.

Najprawdopodobniej chodziło właśnie o Wandę Krahełską, której ojciec (zesłany w ramach represji na Syberię) walczył w powstaniu styczniowym, a ona jako członkini OB PPS, podejmującej walkę zbrojną przeciwko rosyjskiemu zaborcy, 18.08.1906 r. wzięła udział w zamachu na Skałona, rzucając bomby z mieszkania przy ul. Natolińskiej 12 w Warszawie. Skałon stał się znienawidzonym celem, ponieważ jako warszawski generał-gubernator wystąpił o wprowadzenie w Królestwie Polskim stanu wojennego, dzięki czemu uzyskał nadzwyczajne uprawnienia policyjno-karne, które dopuszczały karanie uczestników protestów bez wyroków sądów. Konsekwencje były różnorodne, łącznie z zsyłką, a nawet karą śmierci, którą w tym trybie kilkakrotnie zastosowano. Wandzie Krahełskiej przypisuje się również motyw osobistej zemsty. Bardzo przeżyła śmierć swojego narzeczonego Mieczysława Rouby – członka OB PPS, który trafił do Cytadeli Warszawskiej i był torturowany podczas przesłuchań. Po wyjściu na wolność popełnił samobójstwo⁶. W historii Wandy Krahełskiej skupiły się jak w soczewce wszystkie czynniki, które determinowały postawę kobiet tamtych czasów: tradycje rodzinne, w ramach których kultywowano określone wartości, wpływ otoczenia i osób bliskich, a wreszcie ówczesne wydarzenia polityczne i społeczne.

Część z prezentowanych w publikacji kobiet zaangażowała się w działalność polityczną i społeczną, podjęła walkę o prawa robotników, bowiem wzrastała w rodzinach robotniczych i w związku z tym dobrze znała problemy tej warstwy społecznej, inne w dorosłym życiu, ze względu na pracę w fabryce, zaczęły być aktywne w swoim środowisku zawodowym (tu można wymienić jako przykład Bronisławę Zalewską, Helenę Walczak, Mariannę Krupińską).

Niektóre kobiety przystąpiły do partii politycznych czy

ruchów społecznych, dzieląc poglądy z członkami swoich rodzin (tak jak np. Józefa Kunicka, Sura Rotkopf, Maria Czekańska), a także narzeczonymi i mężami (co widać na przykładzie m.in.: Marii Grzelak, Zofii Pisarewskiej lub Józefy Franasz, później Wencel). Ale to głównie pamięć o mężczyznach przetrwała, natomiast działalność wielu kobiet została zupełnie zapomniana. Próżno szukać choć krótkich notek biograficznych niektórych działaczek, natomiast życiorysy i dokonania ich mężów zostały opracowane i są publikowane do dziś. W biogramach Jana Grzelaka (działacza PPS, potem SDKPiL, zesłańca w latach 1913–1917) ani słowem nie wspomina się o współpracującej z nim żonie, która również była działaczką SDKPiL, zesłaną na Syberię. Zofia Dzierżyńska z kolei jest wymieniana jako towarzyska swojego męża na zesłaniu, choć ona trafiła na Syberię po swoim własnym wyroku za działalność w SDKPiL i udała się na zesłanie sama – bez męża i syna, którego urodziła w więzieniu.

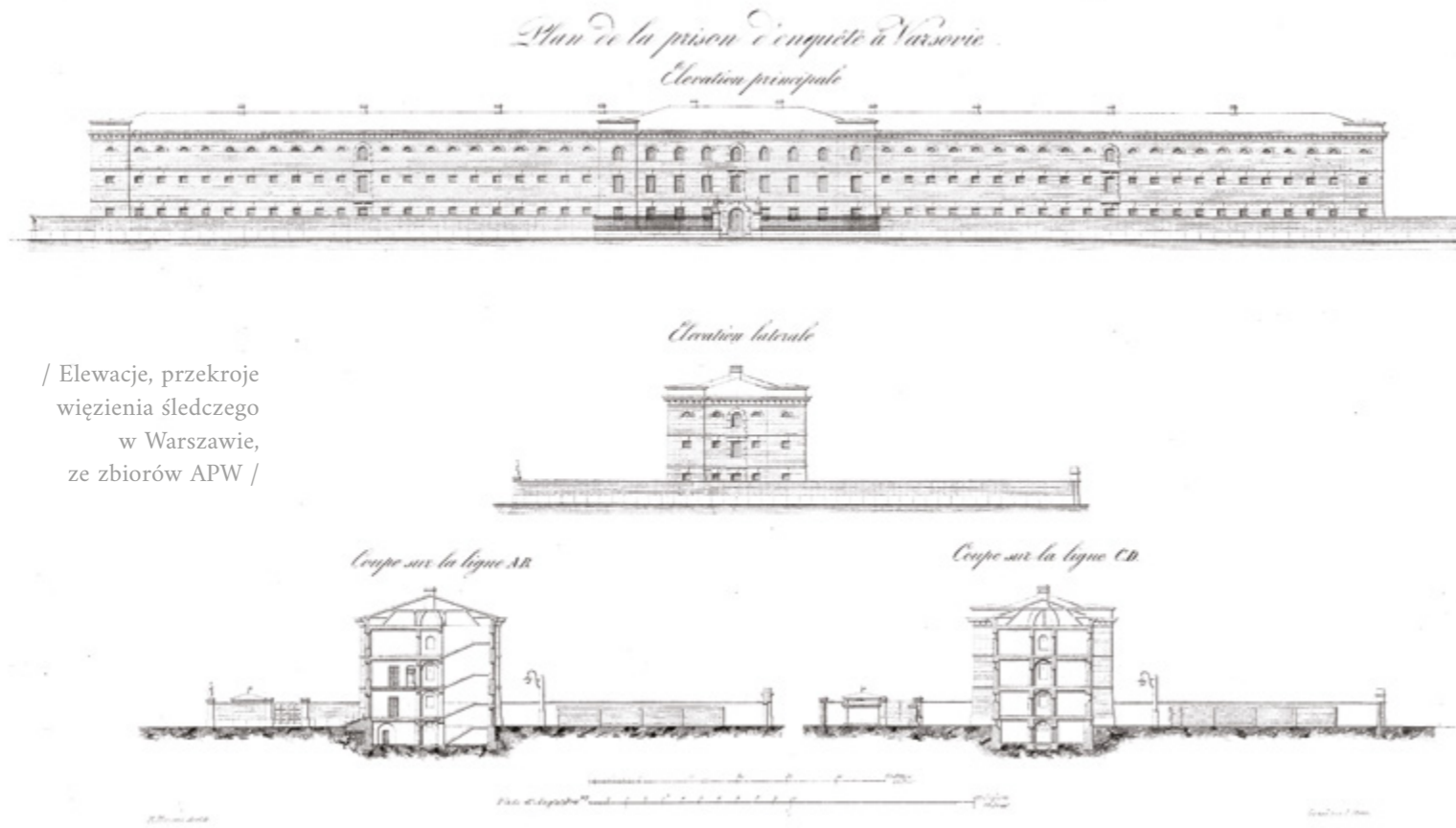
Obraz minionych czasów byłby niepełny, gdyby zabrakło w nim kobiet – tych wszystkich córek, czasami matek,

6 D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Nie po kwiatkach los je prowadził. Kobiety polskie w ruchu ewolucyjnym*, Warszawa 1987, s. 255-256;

O. Gitkiewicz, *Krahełska. Krahełskie*, Warszawa 2021, s. 33;

<https://www.historiaposzukaj.pl/wiedza/osoby/816/osoba_wanda_krahełska.html> [dostęp: 23.10.2023].

/ Elewacje, przekroje więzienia śledczego w Warszawie, ze zbiorów APW /

zon i siostr, które zdecydowały się na ryzykowną konspirację i nielegalną działalność. Wydawnictwo przedstawiające 29 aresztowanych i zesłanych działaczek, więźniarek politycznych czasów carskich, jest próbą upamiętnienia roli kobiet w wydarzeniach historycznych początków XX w. (w przypadku niektórych z nich nawet I połowy poprzedniego stulecia), podkreślenia ich aktywności, zaangażowania i ofiarności, bez oceniania wyborów życiowych i politycznych. Tytułem tej publikacji, podkreślającym niezłomną postawę całej rzeszy kobiet – działaczek, bojowniczek, rewolucjonistek, konspiratorek – stały się słowa Rebeki Jarszewskiej. To właśnie ta anarchistka z Białegostoku, która

została zatrzymana latem 1907 r., sądzona we wrześniu 1908 r. w Warszawie i skazana na 10 lat katorgi, podczas procesu wygłosiła jedynie krótkie, ale pełne treści i mocne w przekazie oświadczenie: „Nie rozmawiam z tyranami”⁷.

Prezentowane tu kobiety z równie wielkim zaangażowaniem i poświęceniem działały, a nawet walczyły zbrojnie w imię swoich przekonań, a przecież różniło je tak wiele: pochodzenie, wyznanie, wykształcenie, zawód, status rodzinny, doświadczenie życiowe, osobiste motywacje i poglądy polityczne. Bohaterkami publikacji są w zdecydowanej większości Polki, niektóre wywodziły się z rodzin żydowskich (zasymilowanych lub nie), ale jest w tej grupie

także przedstawicielka narodowości ukraińskiej⁸. Zatrzymane kobiety deklarowały różne wyznania: rzymskokatolickie, mojżeszowe, luterzańskie, ewangelickie, prawosławne. Prezentowały cały przekrój społeczny, będąc chłopkami, mieszczańkami i szlachciankami. Jedne odebrały staranne wykształcenie, inne nie potrafiły nawet pisać lub tylko udawały osoby niepiśmienne. Część z nich posługiwała się językiem zaborcy zarówno w mowie, jak i w piśmie, pozostałe nie znały lub nie przyznawały się do znajomości języka rosyjskiego. Różniły się wiekiem i to nawet o 20 lat. Można więc uznać, że reprezentowały odmienne pokolenia. Najmłodsze z nich miały po kilkanaście lat (jak choćby 18-letnia Sura Rotkopf, 19-letnie Maria Kamińska i Bronisława Zalewska, podająca się za 15-latkę Basia Elbaum miała w rzeczywistości ok. 20 lat), najstarsze działaczki w tej grupie to kobiety ponad 40-letnie (Marianna Krupińska, Antonina Uziemblina). Ich sytuacja materialna była zróżnicowana. Pozostawały na utrzymaniu rodziny lub samodzielnie zarabiała na życie, wykonując różne zawody: najczęściej nauczycielki, szwaczki czy też robotnicy fabrycznej, ale była wśród nich również dentystka, bibliotekarka, księgowa, kasjerka, prowadząca skład z winami. W chwili aresztowania część z nich posiadała rodziny i dzieci, mając status mężatki lub wdowy, natomiast pozostałe były pannami. Pomiędzy nimi znalazły się kobiety niezamężne, które urodziły dziecko, tj. Bronisława Zalewska, matka półtorarocznej dziewczynki i Władysława Guzowska, mająca wówczas dwuletniego synka. Zdarzało się, że poznawały swoich mężów w trakcie działalności konspiracyjnej lub już po aresztowaniu, jak np. Maria Aleksandra Kamińska, później Śmiarowska, która została żoną warszawskiego adwokata Eugeniusza Śmiarowskiego, broniącego więźniów z ramienia Koła Obrońców Politycznych, zgrupowanych wokół adwokata Stanisława Patka.

Spośród tych, które były pannami w czasie zatrzymania i uwięzienia, niektóre wyszły za mąż (np. Józefa Franiasz – później Wencel, Aniela Grycendler – później Łobzowska), inne pozostały niezamężne (np. Stanisława Krasuska, Józefa Kunicka, Stanisława Goldman). Należały do różnych partii politycznych, nurtów ideowych i ruchów społecznych: PPS, w tym PPS-Lewicy i PPS-FR, PPS-WRN, Ż.O. PPS, a także: SDKPiL, WRO, partii syjonistycznych czy też ruchu anarchistyczno-komunistycznego. W przypadku paru kobiet trudno określić przynależność partyjną, bowiem akta zesłańcze z reguły nie zawierały tak dokładnych informacji, a inne ich dokumenty (śledcze, sądowe) nie zachowały się. Wiadomo, że dochodziło do ewolucji przekonań politycznych i zmian przynależności partyjnej. Po latach niektóre stały się komunistkami, a najbardziej znana wśród nich Zofia Dzierżyńska z d. Muszkat – ze względu na skrajność poglądów i małżeństwo z Feliksem Dzierżyńskim – wyłącznie tak zapisała się w świadomości społecznej i historycznej, spychając w zapomnienie przeżycia i ideały z wcześniejszego okresu życia i działalności.

Z powodu aktywności politycznej, społecznej i niepodległościowej na początku XX w. działaczki były inwigilowane przez policję carską, aresztowane, stawiane w stan oskarżenia. Niemal wszystkie przeszły przez Warszawskie Więzienie Żeńskie tzw. Serbię. W systemie carskiego więziennictwa Pawiak i usytuowana obok Serbia funkcjonowały jako dwa więzienia – męskie i żeńskie, mające odmienne regulaminy, ale wspólną do 1915 r. strukturę organizacyjną⁹. Dla zatrzymanych kobiet przeznaczono dwupiętrowy budynek, w którym urządzono więzienie w latach 1877–1878, a więc podczas wojny turecko-rosyjskiej, tzw. serbskiej i stąd określenie Serbia, początkowo używane w gwarze złodziejskiej, które przetrwało w czasie i stało się synonimem

⁷ Białostoccy anarchiści 1903–1908 [tytuł oryg.: *Anarquistas de Bialystok, 1903–1908* 2009], red. nauk. A. Łaniewski, przekład z jęz. hiszp. J. Wąsiński, WORD+MOIST PRESS, Białystok–Warszawa 2021–2022, s. 124–125.

⁸ W oryginalnym dokumencie jest wpisana narodowość rosyjska, a w nawiasie małoruska – to określenie związane z pochodzącą z XIV w. historyczną nazwą Małorosja (Mała Ruś), której używano w odniesieniu do południowo-zachodniej Rusi, czyli ziem obecnej Ukrainy.

⁹ J. Gmitruk, T. Skoczek, *Przedmowa* [w:] A. Ossibach-Budzyński, *PAWIAK Więzienie polityczne 1880–1915*, Warszawa 2016.

Warszawskiego Więzienia Żeńskiego¹⁰. Pawiak (od ul. Pawiej biegnącej wzdłuż murów więziennych) to zwyczajowa nazwa całego kompleksu więziennego, istniejącego w latach 1835–1944 w Warszawie pomiędzy ulicami Pawią i Dzielną, włącznie z oddziałem kobiecym. Pierwsi więźniowie polityczni zostali osadzeni na Pawiaku i Serbii już wiosną 1880 r., wśród osadzonych było 17 mężczyzn i 4 kobiety¹¹. W czasie rewolucji 1905–1907 i w późniejszym okresie Pawiak wraz z Serbią był – tak jak Cytadela Warszawska – więzieniem politycznym i właśnie z lat 1906–1914 pochodzą akta więziennie-śledcze i zesłańcze kobiet, które przedstawiono w tym wydawnictwie.

Geograficznie opracowanie skupia się na zaborze rosyjskim, ze szczególnym uwzględnieniem guberni warszawskiej i miasta Warszawy, ponieważ na tym terenie wiele z prezentowanych kobiet działało, pozostałe trafiły do Warszawy z różnych miejsc, ale tu były sądzone, przebywały w areszcie i więzieniu, tu oczekiwały na wyrok, a potem zesłanie, przy czym nawet podczas uwięzienia starały się być aktywne. Organizowały demonstracje, bunty, uczestniczyły w strajku głodowym, nawiązywały między sobą kontakty i wymieniały doświadczeniami, agitowały współwięźniarki mniej uświadomione politycznie, organizowały kursy czytania i pisania, dokształcały się.

Wśród zachowanych materiałów archiwalnych w Archiwum Państwowym w Warszawie są m.in.: różnego rodzaju formularze z danymi osobowymi podejrzanych, oskarżonych, aresztowanych, więzionych, a wreszcie osądzonych i skazanych kobiet; księgi przyjęć do więzienia i ewidencje więziennych widzeń; protokoły przeszukań i przesłuchań; podania więźniarek i członków ich rodzin; wypisy z ksiąg ludności; korespondencja urzędowa; dokumentacja więzienna, śledcza, wywiadowcza, w tym raporty carskich agentów inwigilujących poszczególne środowiska oraz

osoby podejrzewane o nielegalną działalność i przynależność do różnych partii politycznych.

Do niektórych dokumentów zostały dołączone zdjęcia. Fotografia przedstawiająca jedną z bohaterek (Józefę Kunicką) pochodzi z prywatnej korespondencji włączonej do akt jako dowód w sprawie. Jednak większość publikowanych wizerunków to fotografie wykonane w warunkach więziennych. W zespole archiwalnym pn. Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii (APW nr 72/1160) są przechowywane fotografie aresztowanych kobiet, wykonane niedługo po ich zatrzymaniu, na których występują one w prywatnych ubraniach. Są to przykłady ówczesnych zdjęć sygnalitycznych w dwóch pozach: z prawego profilu twarzy i z przodu, przy czym na zdjęciach wykonywanych na wprost są przeważnie eksponowane – oprócz twarzy – również dłonie położone na klatce piersiowej. Te zdjęcia zrobiono na jasnym jednolitym tle i opatrzone tabliczką informacyjną zawierającą numer ewidencyjny i datę wykonania. W zespole archiwalnym pn. Rząd Gubernialny Warszawski (APW nr 72/1181), w dokumentacji Referatu 2. Wydziału Więziennego, są zachowane dokumenty (nazwa dokumentu w oryginale: „Статейный список”) sporządzone dla każdej osoby zesłanej na Syberię, w których wpisywano m.in.: imię, patronimik i nazwisko, narodowość, wyznanie, opis wyglądu, wiek, wykształcenie, umiejętności, znajomość języka rosyjskiego, źródło środków na utrzymanie, zawód, nazwę instytucji wydającej wyrok, wymiar kary, dane członków rodziny, informacje dotyczące tego, kto będzie towarzyszyć zesłanej osobie oraz czy powinna ona odbywać drogę w kajdanach, czy ze specjalnym dozorem, czy może pieszo. Jeden z egzemplarzy takiego dokumentu przekazywany był konwojowi. Na ich podstawie powstawały wykazy osób, które partiami odsyłano na poszczególne etapy drogi do odległych guberni Imperium

Rosyjskiego, czyli do największego więzienia świata, jak przyjęło się mówić o Syberii. Integralną częścią dokumentów były fotografie zesłańców w dwóch ujęciach i wśród nich można odnaleźć również zdjęcia zesłanych kobiet *en face* i z profilu, wykonane na ciemnym tle. W okresie jesiennym i zimą więźniarki były fotografowane w szynelach z grubego żołnierskiego sukna, w pozostałych miesiącach – w lżejszej odzieży. Część kobiet miała jasne chusty na ramionach. Niektóre zachowały rzeczy osobiste, które są widoczne na zdjęciach: elementy garderoby lub biżuterię, grzebień i spinki we włosach.

Jak wynika z dokumentacji Rządu Gubernialnego Warszawskiego, obsługa fotograficzna w warszawskich więzieniach była zapewniana na początku XX w. przez Zakład Fotograficzny Anieli Twardzickiej, która była córką założyciela i właściciela atelier w Warszawie i Lublinie Waleriana Twardzickiego (1838–1907) – cenionego fotografa i autora portretów typów społecznych. Był portrecistą artystów, arystokratów, ale też włóczęgów, domokrażców i przekupek. Jego domeną stała się fotografia zakładowa¹². Przez jakiś czas wszystkim kierowała Aniela Twardzicka i to właśnie ona figuruje w pismach, umowach i rachunkach dotyczących wykonywanej pracy¹³. Co ciekawe, matka Anieli Twardzickiej – Kazimiera miała wśród bliskich znajomych Jana Stróżeckiego (1869–1918), jednego z twórców PPS oraz ZZSP, który w sierpniu 1894 r. został aresztowany, a dwa lata później zesłany na sześć lat na Syberię, gdzie zajął się fotografią. W okresie przed zsyłką (1893–1894) był lokatorem Kazimierzy Twardzickiej, z którą łączyła go wspólnota idei, a w mieszkaniu nad zakładem fotograficznym odbywały się spotkania i zjazdy partii¹⁴.

Po Anieli Twardzickiej działalność związaną ze sporządzaniem dokumentacji fotograficznej aresztantów przejął Bronisław Mieszkowski¹⁵ (1873–1967) – inny uznany w kraju i na świecie polski fotograf, nagradzany i odznaczany popularyzator fotografii i kina, zdobywca Złotego Medalu na Wystawie w Warszawie w 1900 r. oraz Najwyższej Nagrody i Dyplomu Honorowego w 1911 r., współzałożyciel powstałego w 1910 r. Stowarzyszenia

12 <<https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/walerian-twardzicki-atelier-twardzicki-grochowski/>> [dostęp: 24.07.2023].

13 APW, 72/1181, Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 507/1905, k. 2, 8, 11.

14 M. M. Grąbczewska, *Pierre Choumoff, polsko-rosyjski fotograf paryskiej bohemy*, „Sztuka Europy Wschodniej” 2014, t. 2, s. 355–356.

15 APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny Ref. 2, sygn. 106/1906, k. 44, 44v, 47–48, 51, 51v, 61, 61v, 66, 66v, 70, 70v, 81, 81v, 84, 84v; sygn. 447/1906, k. 2–3v.

10 Inwentarz do zespołu APW nr 72/1163 Warszawskie Więzienie Żeńskie, 1878–1916.

11 A. Ossibach-Budzyński, *PAWIAK Więzienie polityczne 1880–1915*, Warszawa 2016, s. 115.

Fotografów Zawodowych Królestwa Polskiego, a później Cechu Fotografów¹⁶.

I właśnie te odnalezione w aktach z początku XX w. fotografie kobiet, które połączył wspólny więzienny, a potem nierzadko zesłańczy los, stały się inspiracją do stworzenia tego wydawnictwa, a wcześniej wystawy. Zdjęcia pokazują, że mimo trudnej sytuacji, w jakiej się znalazły, fotografowane więźniarki potrafiły śmiało patrzeć w obiektyw,

a niektóre z nich nawet uśmiechały się. U jednych widać buntowniczy wyraz twarzy, inne wyglądają na przygaszone i niepozorne, ale być może umyślnie sprawiały takie wrażenie.

Zdarzało się, że w przypadku kobiet, które były zatrzymywane kolejny raz, funkcjonariusze nie mieli świadomości, z kim mają do czynienia, uznając je za osoby o znikomej roli. Tymczasem te kobiety miały już na swoim koncie udział w niejednej sprawie. Podczas przeszukań i przesłuchań odmawiały odpowiedzi, zatajały fakty i zaprzeczały oskarżeniom, a nawet zachowywały się zuchwale, co zostało odnotowane w aktach, np. Kazimiery Gajewskiej. Zresztą w więzieniu również dochodziło do różnych wydarzeń z ich udziałem, m.in. demonstracji z okazji 1 maja 1907 r. czy wzniesionej przez więźniarki polityczne w listopadzie 1907 r. buntu przeciwko ograniczeniom i pogarszającym się warunkom bytowym w więzieniu. Miało to związek z pracami budowlanymi i zmianami wprowadzanymi przez władze w celu zwiększenia zabezpieczeń i zapobiegania ucieczkom (przebudowy, montaż dodatkowych drzwi i krat, wymiana okien i parapetów, reorganizacja widzeń i spacerów). Najaktywniejsze uczestniczki protestów, m.in.: Antonina Uziemblina i Chawa Pasternak, zostały poddane surowym karom dyscyplinarnym z karcerem łącznie¹⁷.

Bardzo często w odniesieniu do tej samej kobiety można odnaleźć w aktach odmienne dane, przeważnie dotyczące daty i miejsca urodzenia, pochodzenia, członków rodziny, stanu cywilnego. W niektórych przypadkach może to być wynik pomyłek i niekompetencji funkcjonariuszy, bałaganu w dokumentacji, o czym świadczy podawanie tych samych personaliów na odwrocie fotografii różnych kobiet. W nielicznych sytuacjach można uznać, że występująca w aktach powtarzalność imion i nazwisk była spowodowana rzeczywistością, niekiedy zupełnie przypadkową zbieżnością

danych (przez pewien czas działały np. dwie Marie Kamińskie, przy czym ta starsza – dentystka – używała również drugiego imienia i z tego powodu była znana jako Maria Aleksandra Kamińska, później Śmiarowska). Jednak z większości przeanalizowanych dokumentów jasno wynika, że kobiety podszywały się pod inne osoby i wiele z nich działało, a nawet przebywało w więzieniach, ukrywając się pod fałszywą tożsamością (np. Kazimiera Gajewska podawała się za Karolinę Niewiadomską, natomiast Aniela Grycendler została zatrzymana i uwięziona w Piotrkowie jako Natalia Czerwińska). Działaczki często posługiwały się dokumentami wystawionymi na nie swoje nazwiska (Stanisława Krasuska dysponowała paszportem S. Konopackiej, przy Wandzie Janinie Leman/Lehman znaleziono dokument na nazwisko Eustachii Michaliny Mieszkowskiej). Często były to dane zmyślane, a nieraz zapożyczone. Dodatkowo niemal wszystkie kobiety miały pseudonimy, co również wprowadzało zamieszanie i utrudniało identyfikację. Tak umiejętnie myliliły tropy, że niekiedy nie da się jednoznacznie stwierdzić, czy faktycznie były dwie osoby o niemal takich samych personaliach (Chawa Pasternak, córka Hersza¹⁸ i Chawa Sura/Sara Pasternak, córka Szmula¹⁹), w podobnym wieku, pochodzące z tego samego terenu (osada Nur), o pokrewnych zawodach (krawcowa, modystka), czy chodziło o jedną kobietę, a występujące w dokumentach źródłowych rozbieżności w podawanych informacjach są spowodowane konfabulacją na potrzeby prowadzonej działalności i konspiracji. Można mieć uzasadnione zastrzeżenia co do danych zawartych w dokumentacji więziennie-śledczej, a tym bardziej agenturalnej, nawet w zakresie prawdziwości imion i nazwisk czy też pseudonimów inwigilowanych i zatrzymywanych osób. Niestety, w wielu przypadkach nie udało się odnaleźć pewnych i wiarygodnych źródeł,

a czasem w ogóle żadnych dodatkowych materiałów (np. innych dokumentów oraz informacji dotyczących tej kobiety i członków jej rodziny z ksiąg metrykalnych), pozwalających na weryfikację danych. Nie ulega jednak wątpliwości, że kobiety celowo przedstawiały nieprawdziwe informacje na swój temat, jak np. Zofia Dzierżyńska z d. Muszkat, legitymując się tylko nazwiskiem rodzowym i podając się za pannę, chociaż była już w związku małżeńskim z Feliksem Dzierżyńskim, ale nie chciała tego ujawniać. Ponadto w jej aktach jako matka została wpisana Karolina z d. Szmurło, która była drugą żoną Zygmunta Muszkata i *de facto* macochą Dzierżyńskiej. Takich przykładów zamierzonego wprowadzania w błąd i podawania również przez inne aresztowane kobiety fałszywych informacji było o wiele więcej. Nie wszystko udało się śledczym sprawdzić i wyjaśnić, mimo podejmowanych prób, o czym świadczy obszerna korespondencja znajdująca się w aktach śledczych niektórych zachowanych spraw.

Zasami dane polskich i żydowskich kobiet były zmieniane z powodu problemów z pisownią obco brzmiących nazw i nazwisk cyrylicą, co prowadziło do ich zniekształcania i późniejszej wariantowości, będącej skutkiem ubocznym transliteracji. Najbardziej widać to na przykładzie danych kobiet pochodzenia żydowskiego z powodu oboczności nie tylko nazwisk, ale i imion, która objawiała się tym, że żydowskie personalia funkcjonowały często w kilku wariantach mniej lub bardziej poprawnych ze względu na brak norm i swobodę zapisów w tej dziedzinie. Sura Rotkopf podpisywała się jako Sara. Nazwisko Wandy Janiny było zapisywane jako Leman lub Lehman (a po latach w opracowaniu „Kobieta w polskim ruchu socjalistycznym” została wymieniona Janina Lechman²⁰). Nazwisko rodowe Anieli występowało co najmniej w kilku wariantach: Grycendler/

¹⁶ <https://pl.wikipedia.org/wiki/Bronis%C5%82aw_Mieszkowski> [dostęp: 24.07.2023].

¹⁷ APW, 72/1163 Warszawskie Więzienie Żeńskie, sygn. 6, k. 9, 9v;

A. Ossibach-Budzyński, *PAWIAK Więzienie ...*, s. 275.

¹⁸ APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny Ref. 2, sygn. 9/1907, k. 236–237v.

¹⁹ APW, 72/31 Zarząd Warszawskiego Oberpolicmajstra, sygn. 12, k. 68v–69.

²⁰ A. Próchnik, *Kobieta w polskim ruchu...*, s. 45.

Grychender/Grützhändler i to z pewnością nie wyczerpuje wszystkich możliwości zapisu (np. Adam Próchnik pisał o tej działaczce jako o Anieli Gritzhaendler-Łobzowskiej²¹). W odniesieniu do innej Żydówki były stosowane różne wersje zarówno imienia: Basia/Basza/Beszka/Bacia/Barbara, jak i nazwiska: Elbaum/Elbojm/Jelbojm/Ajlbaum. Tak samo było z danymi członków ich rodzin, co utrudniało, a niekiedy uniemożliwiało, ustalenie właściwej tożsamości tych osób.

W niniejszej publikacji biografii poszczególnych kobiet zostały ułożone według ich nazwisk w kolejności alfabetycznej, przy czym, jeśli dana działaczka używała w ciągu swego życia dwu lub kilku nazwisk, z reguły hasłem wywoławczym noty biograficznej było nazwisko, jakie ustalono w toku śledztwa i pod którym występowała w dokumentacji więziennej czy zesłańczej. W odniesieniu do mężatek podawane były również nazwiska rodowe, jeśli były znane, a w przypadku kobiet, o których wiadomo, że później wyszły za mąż – nazwiska po zmianie stanu cywilnego. Ponadto wymieniane były pseudonimy oraz fałszywe personalia, którymi posługiwały się w swojej działalności.

Aresztowane i postawione w stan oskarżenia ówczesne więźniarki polityczne były sądzone najczęściej przez Warszawski Wojenny Sąd Okręgowy²² lub Warszawską Izbę Sądową (akta sądowe, poza fragmentarycznymi materiałami, nie zachowały się) i skazywane z artykułów 102, 126,

129, 131 i 132 Kodeksu karnego²³.

{ Artykuł 102 k.k. } dotyczył namawiania do spisku i udziału w spisku zawiązanym dla dokonania zamachu na ustanowiony w drodze praw zasadniczych system rządów w Imperium Rosyjskim lub jakiejś jego części.

{ Artykuł 126 k.k. } dotyczył udziału w zrzeszeniu, które za wiedzą winowajcy postawiło sobie jako cel działalności obalenie istniejącego w państwie ustroju społecznego lub popełnienie ciężkich przestępstw, również tych z użyciem broni i materiałów wybuchowych, pozostających w dyspozycji zrzeszenia.

{ Artykuł 129 k.k. } dotyczył m.in. rozpowszechniania utworu lub wizerunku, podburzającego do: popełnienia czynu buntowniczego, obalenia istniejącego ustroju społecznego.

{ Artykuł 131 k.k. } dotyczył rozpowszechniania niepublicznie wśród wojska doktryn lub sądów, podburzających wojskowych do uchybienia obowiązkom służby wojskowej.

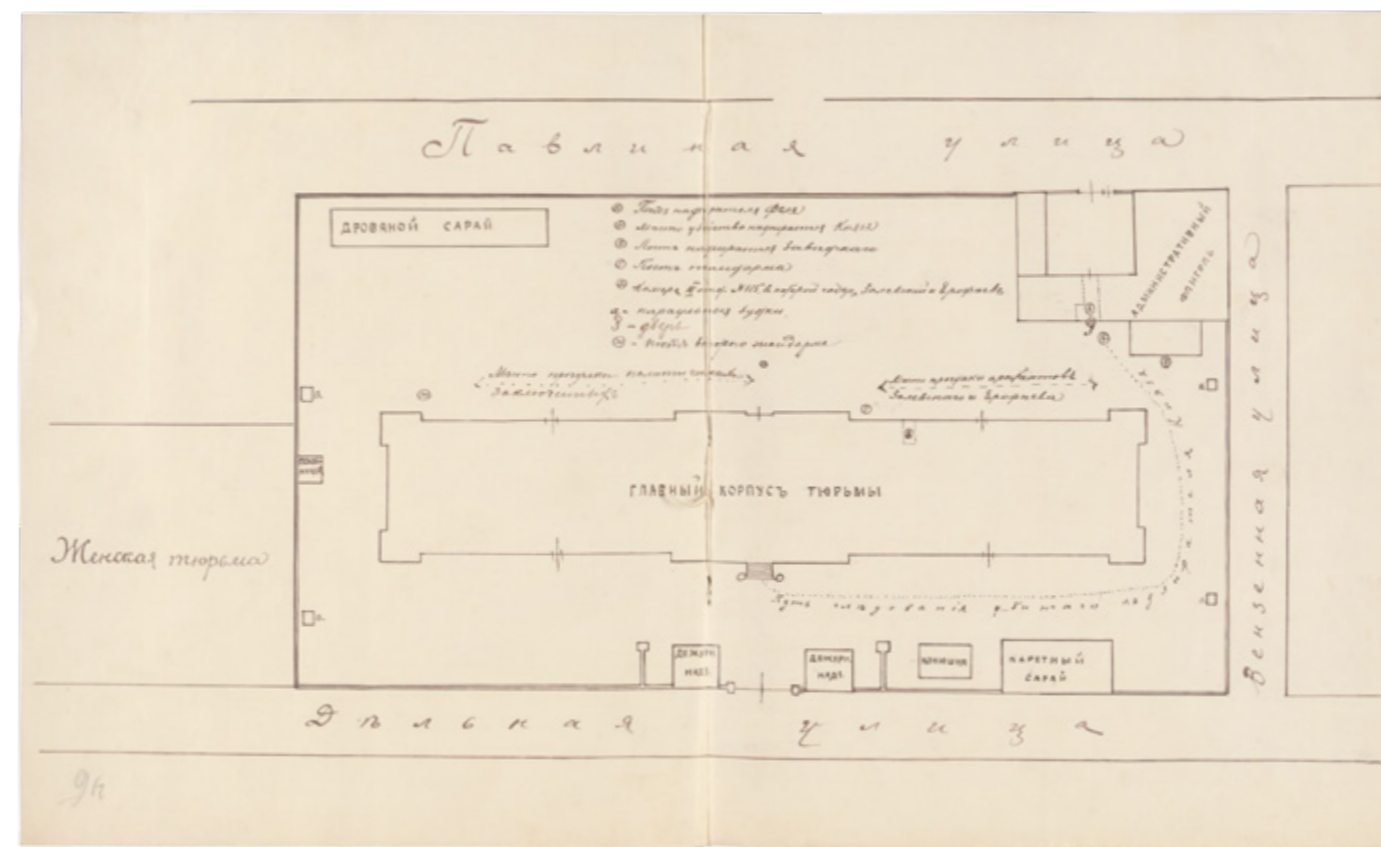
{ Artykuł 132 k.k. } dotyczył ułożenia utworu lub obrazu, które były wymierzone przeciwko władzy, nawoływały do: obalenia ustroju, uchybienia obowiązkom służby wojskowej, popełniania czynów buntowniczych i innych zbrodni, dotyczył także powielania, przechowywania i przywożenia z zagranicy tego utworu lub obrazu, z wiedzą o zawartych w nim treściach, celem ich rozpowszechniania lub publicznego demonstrowania²⁴.

21 A. Próchnik, *Kobieta w polskim ruchu...*, s. 42.

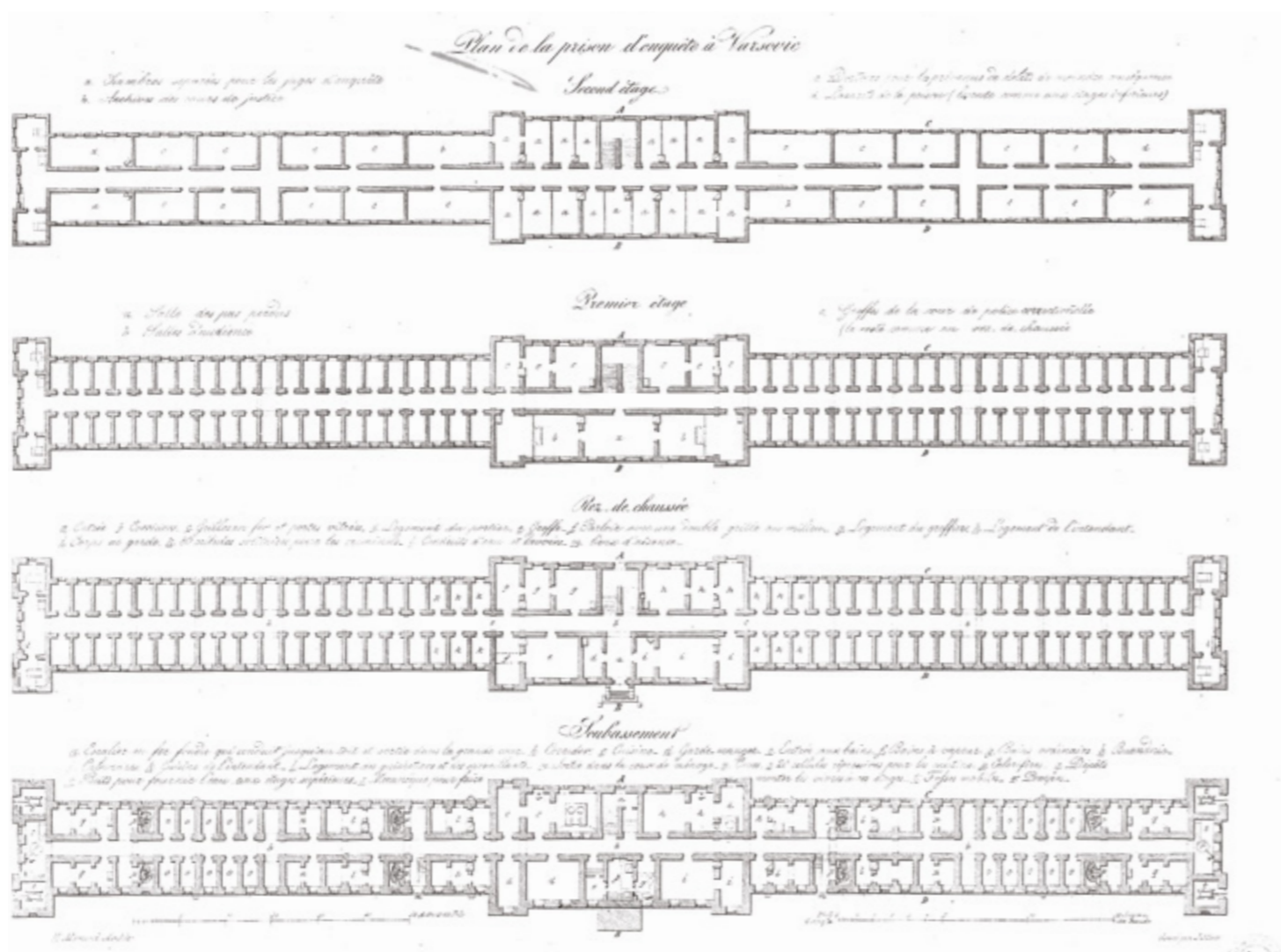
22 Obecnie stosowaną nazwą jest Warszawski Wojenny Sąd Okręgowy, jednak we wcześniejszych materiałach i źródłach historycznych, dotyczących omawianego okresu, m.in. w czasopiśmie "Niepodległość" poświęconym dziejom polskich walk wyzwoleniczych w dobie powstaniowej pod red. L. Wasilewskiego oraz w opracowaniu historyka A. Próchnika, z których najczęściej korzystały autorki biografii, występowało określenie „Wojenny Sąd”, dlatego w niniejszej publikacji została zachowana nazwa sądu w tym brzmieniu, pełniej oddającym w opinii autorki ducha i realia tamtej epoki.

23 Kodeks karny wprowadzony w Rosji w 1903 r., znany jest pod nazwą kodeksu Tagancewa, nawiązującą do nazwiska twórcy Mikołaja Tagancewa (1843–1923). Na skutek rewolucji 1905 r. kodeks nie wszedł w życie na terenie całego Imperium Rosyjskiego.

24 Opis treści artykułów Kodeksu karnego z 1903 r. został sporządzony na podstawie zachowanych akt oskarżonych i skazanych kobiet, a w celu ujednoczenia zawartości treściowej artykułów, wskazywanych w tych aktach, posilkowano się oryginalnymi zapisami Kodeksu karnego 22 marca 1903 r./ Уголовного Уложения 22 марта 1903 г. [...] издание Н.С. Таганцева, С. Петербург 1904, dostępnego online <https://viewer.rusneb.ru/ru/000199_000009_003725050?page=1&rotate=0&theme=white> oraz częściowo przekładem z języka rosyjskiego z 1921 r., dostępnym online <<https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/50138/edition/50650?language=en>> [dostęp: 20.07.2023].

/ Plan Pawiaka wraz z Serbią z 1906 r., ze zbiorów APW /

/ Rzuty parteru, pięter i poddasza więzienia śledczego w Warszawie, ze zbiorów APW /

Różnie potoczyły się losy oskarżonych i zatrzymanych kobiet. Część z nich została zwolniona po umorzeniu spraw z powodu niewystarczających dowodów winy, były przypadki zmian wymiaru kary ze względu na zły stan zdrowia, niektóre wychodziły za wysoką kaucją, wpłacaną przez członków rodzin lub przez nie same. Większość kobiet spotykały jednak dotkliwie represje. Nawet jeśli udało im się przetrwać więzienie czy zesłanie, to te przeżycia pozostawiły trwałe ślady w ich psychice i znacznie osłabiły kondycję fizyczną, przyczyniając się do rozwoju chorób i przedwczesnych śmierci. Tylko nielicznym dane było dożyć sędziwego wieku (w tym Antoninie Uziemlinie, Mariannie Krupińskiej).

Jeśli chodzi o najwyższy wymiar kary, tzn. karę śmierci, to wiadomo o sześciu takich wyrokach wydanych na kobiety przez Warszawski Wojenny Sąd Okręgowy. Zgodnie z ustaleniami historyka Adama Próchnika były to wszystkie działaczki PPS. Zofia Owczarkówna-Jagodzińska została skazana na śmierć dwukrotnie. Wyrok zamierzano wykonać i dużo wysiłku kosztowało adwokata Patka uzyskanie od Skalonego zamiany go na dożywotnią katorgę. Wyroki śmierci otrzymały również: Maria Chomicka, Zofia Kajzer, Kazimiera Ostrowska i Anna Szczepańska. Złagodzone im wyrok na katorgę dożywotnią lub 20-dziesięcioletnią. Autor opracowania „Kobieta w polskim ruchu socjalistycznym” wspominał (bez wymieniania personaliów) o jednym

przypadku skazania na śmierć w trybie specjalnym anarchistki-komunistki²⁵, tymczasem udało się ustalić, że spośród prezentowanych w tym wydawnictwie kobiet bez sądu skazano na karę śmierci zarówno Surę Rotkopf, jak i Chaję Flatto, które działały w ruchu anarchistyczno-komunistycznym. Ostatecznie nie wykonano tych wyroków. Chaja Flatto została zesłana na osiedlenie, a Sura Rotkopf trafiła do katorżniczego więzienia Malcewka, zlokalizowanego w rejonie Nerczyńska, przy granicy z Mongolią, a potem na zesłanie i przymusowe osiedlenie.

Kobiety przeważnie były skazywane na osiedlenie w guberni jenijskiej, irkuckiej lub tobolskiej. Nieliczne miały w aktach adnotację o odbywaniu pieszo drogi na zesłanie. W większości przypadków mogły wyruszyć bez kajdan i bez specjalnego nadzoru, ale zawsze były to podróże w bardzo trudnych warunkach. Udawały się na osiedlenie same – bez mężów i dzieci, które najczęściej pozostawały pod opieką innych członków rodziny. Miały do przebycia tysiące kilometrów na miejsce zesłania. Do guberni tobolskiej było prawie 4 tys. km, do jenijskiej niemal 6 tys. km, a do irkuckiej blisko 7 tys. km. Dotarcie z Warszawy do wspomnianego więzienia w okolicach Nerczyńska oznaczało pokonanie ok. 8 tys. km.

Niektórym udało się zbiec z zesłania dzięki pomocy innych działaczy partyjnych, organizujących fundusze, fałszywe dokumenty, miejsca, w których po ucieczce można było się schronić. Jedne przedostały się do Europy Zachodniej i tam pozostały, tak jak to prawdopodobnie stało się w przypadku Sury Rotkopf. Inne po kilkuletnim pobycie zagranicą, w momencie odzyskania przez Polskę niepodległości zdecydowały się wrócić do kraju i włączyć w odbudowę państwa polskiego. Angażowały się w sprawy społeczne, jak np. Stanisława Krasuska czy Antonina Uziemlina. Za swoją postawę i służbę niektóre zostały odznaczone. Kilka

z nich, m.in. wyżej wymienione działaczki, a także Józefę Wencel i Józefę Kunicką uhonorowano Krzyżem Niepodległości. Działalności nie zaprzestały nawet po otrzymaniu najwyższych odznaczeń. Były aktywne pomimo chorób i wieku. Zarówno Kunicka, jak i Wencelowa, podczas II wojny światowej tworzyły lokalne struktury PPS-WRN. Życiorys niejednej z tych bohaterek okazuje się bardziej interesujący niż wciągająca powieść lub film sensacyjny. Niestety, nie obyło się bez trudnych czy wręcz dramatycznych zdarzeń. Podczas wojny Józefa Wencel przeżyła aresztowania swoich najbliższych (męża, córek i zięciów) działających w konspiracyjnym PPS-WRN. Musiała zmierzyć się ze stratą tych członków rodziny, którzy nie przetrwali brutalnych przesłuchań lub pobytu w obozach koncentracyjnych. Ona sama miała po wojnie kłopoty z powodu działalności antykomunistycznej syna, który ujawnił się dopiero po jej aresztowaniu²⁶.

Na temat kilku z prezentowanych kobiet znane są jedynie pojedyncze informacje, czasami udało się odnaleźć jakiś ślad w spisanych i udokumentowanych życiorysach ich dzieci, a niekiedy w opublikowanych pamiętnikach, dziennikach, biografiach, artykułach lub wspomnieniach innych osób.

W przypadku niektórych kobiet ich dalsze losy czy też okoliczności i data śmierci, pomimo podjętych poszukiwań, pozostają nieustalone. Wiele historii urywa się z chwilą skierowania na zesłanie. Kilka z nich już nie wróciło do swoich rodzin i kraju, więc można uznać, że były wśród nich i takie, które poniosły najwyższą ofiarę i ich grobem stała się Syberia. Zmarły w czasie drogi na zesłanie lub w miejscu przymusowego osiedlenia. Nie dane im było ujrzeć niepodległej Polski, o którą walczyły, poświęcając życie, zdrowie i młodość.

Autorki biogramów zdają sobie sprawę, że ta publikacja nie wyczerpuje w pełni podjętego tematu. Zapewne nie

25 A. Próchnik, *Kobieta w polskim ruchu...*, s. 44-45.

26 J. Durka, *Wencel Stanisław*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, t. 14, 2005, nr 24, s. 324.

udało się dotrzeć do wszystkich materiałów archiwalnych ze względu na ich rozproszenie. Luki i ewentualne niedoskonałości w historiach bohaterek wynikają także ze stanu zachowania archiwaliów oraz sposobu zapisu dokumentów. Należy wziąć pod uwagę fakt, że wiele materiałów nie przetrwało do naszych czasów, a pozostałe zawierają sporo niejasności. W dokumentach są dane wzajemnie wykluczające się oraz widoczne braki, gdyż nielegalny charakter działań tych kobiet i wymogi konspiracji – oprócz zatajania informacji i podawania nieprawdziwych danych – nakazywały pozostawianie jak najmniejszej liczby śladów, co spowodowało określoną sytuację w dziedzinie źródeł biograficznych.

Przy biogramach zamieszczono kwestionariusze z ujednoliconym w miarę możliwości i przez to porównywalnym zakresem danych dotyczących każdej z prezentowanych osób. Te kwestionariusze zawierają informacje pochodzące głównie z archiwalnej dokumentacji zesłańczej oraz z dodatkowych materiałów źródłowych, przynoszących bardziej szczegółowe lub późniejsze dane, dzięki którym można było uzupełnić i zaktualizować wiedzę np. o kolejnych członkach rodzin zesłanych kobiet. W przypadku działaczek, które nie zostały skazane na zesłanie, ale były oskarżone i aresztowane, kwestionariusze bazują na zachowanych aktach więziennie-sledczych i uzupełniająco na pozaarchiwalnych źródłach. Zostały w nich uwzględnione zarówno potwierdzone dane, jak i te, których nie udało się do końca zweryfikować. Przytaczano nawet te dosyć wątpliwe czy wręcz sprzeczne (np. różne daty urodzenia), jeśli funkcjonowały w oficjalnych dokumentach sporządzonych w czasie śledztwa, uwięzienia i przed zesłaniem lub jeśli

pojawily się w późniejszych materiałach. Przenoszenie do kwestionariusza takich informacji z charakterystyczną dla nich wariantowością miało na celu zobrazowanie skali rozbieżności i stopnia trudności w dotarciu do prawdy na temat przedstawionych kobiet i ich działalności.

Pomimo wszystkich komplikacji warto – dzięki zachowanemu materiałom archiwalnym – podjąć próbę choćby fragmentarycznego odtworzenia życiorysów tych działaczek, a tym samym ocalenia ich od całkowitego zapomnienia i wydobycia z anonimowości. Być może po tej publikacji uda się sprostować dane lub ustalić losy którychś z zapomnianych czy zupełnie nieznanymi osób. Tych, o których nie ma żadnej wzmianki nawet w opracowaniach zbiorowych ani śladu w jakichkolwiek innych materiałach – poza zachowanymi archiwaliami dotyczącymi aresztowania lub zesłania na Syberię – co uniemożliwiło jak na razie całościowe odtworzenie historii ich życia i działalności. Archiwalne fotografie prezentowane w niniejszym wydawnictwie pozwalają spojrzeć w twarze kobiet, które miały odwagę działać w trudnych czasach zaborów na rzecz wolności i w imię swoich przekonań, ze świadomością, że narażają się na rozłąkę z rodziną, więzienie, zesłanie i śmierć. A w wypadku działaczek znanych jedynie z późniejszych poglądów komunistycznych, które historia już oceniła, dokumenty archiwalne w zestawieniu z innymi materiałami źródłowymi pomagają odkryć nowe szczegóły czy nieznanne okoliczności zdarzeń z ich przeszłości oraz początków działalności. W nielicznych przypadkach, gdy to było możliwe na podstawie dostępnych wspomnień i archiwaliów, starano się oddać osobowość danej działaczki, przybliżyć

cechy jej charakteru i zachowania oraz przeżycia, które najczęściej są pomijane w obiegowych relacjach i typowych notach biograficznych.

Materiały przedstawione w ramach niniejszego wydawnictwa pochodzą przede wszystkim z zasobu Archiwum Państwowego w Warszawie – z zespołów archiwalnych przechowywanych w: Warszawie, Milanówku, Grodzisku Mazowieckim i Łowiczu. Ponadto zostały pozyskane informacje i materiały z zasobów innych archiwów państwowych, w tym z: Archiwum Głównego Akt Dawnych, Archiwum Akt Nowych, Centralnego Archiwum Wojskowego oraz Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej. W trakcie przeprowadzania kwerendy pomocny był ogólnodostępny serwis internetowy szukajwarchiwach.gov.pl, który dostarcza opisy i skany materiałów archiwalnych przechowywanych w archiwach państwowych. Korzystano również ze stron internetowych i wyszukiwarek Polskiego Towarzystwa Genealogicznego oraz baz danych *Jewish Records Indexing-Poland*. Dodatkowe poszukiwania prowadzono w wydawnictwach historycznych, artykułach publicystycznych, a nawet literaturze biograficznej i wspomnieniowej. Ogromną pomocą i źródłem cennych informacji było historyczne opracowanie Adama Próchnika „Kobieta w polskim ruchu socjalistycznym” oraz wydana kilka lat temu książka dr. Andrzeja Ossibach-Budzyńskiego „PAWIAK Więzienie polityczne 1880–1915”, a także publikacja „Białostoccy anarchiści 1903–1908”, z której zaczerpnięto słowa jednej z działaczek, stanowiące jakże wymowny tytuł całego projektu.

{ Aneta Woźnicka,
Marta Rzepecka-Aleksiejuk }

**КАРТА
ВАРШАВСКОЙ
ГУБЕРНИИ**

Масштабъ 10 верстъ въ Англійскомъ дюймѣ

420000

Изданіе Картографическаго Заведенія А.И.Шпана.

/ Mapa guberni warszawskiej XIX/XX w., ze zbiorów APW /

Wanda Buczek

ZYRARDÓW

/ Fotografia Wandy Buczek z 30.01.1909 r.,
ze zbiorów APW /

O Wandzie Buczek wiadomo tylko tyle, że pochodziła z mieszczańskiej rodziny z Żyrardowa i miała ojca Wincentego, na co wskazuje przypisany jej patronimik. Według dokumentacji zesłańczej była osobą niezamężną, na utrzymaniu rodziców. Z kolei w zachowanej księdze przyjęć do Warszawskiego Więzienia Żeńskiego, we wpisie nr 253 z 28.05.1908 r., użyto w odniesieniu do niej określenia fabrykantka.

Nie są znane bliższe dane dotyczące jej życia i działalności, ponieważ jedyne źródła informacji to wspomniany wpis oraz dokumentacja sporządzana w guberni warszawskiej dla każdej osoby skazanej na zesłanie, która zawierała standardowe dane, bez uwzględnienia przynależności partyjnej i dokładnego opisu zarzucanych czynów, za jakie otrzymała wyrok. Nie natrafiono na akta sądowe, prokuratorские, śledcze czy chociażby agenturalne ustalenia odnoszące się do tej kobiety. Nie odnaleziono jej we wspomnieniach innych więźniarek politycznych. Historyk Adam

/ Robotnicy w Warszawie w 1905 r.
– kopia zdjęcia, ze zbiorów APW /

Nie rozmawiam z tyranami

Próchnik wymienił ją w swoim opracowaniu „Kobieta w polskim ruchu socjalistycznym” jako jedną z działaczek, która została osądzona i zesłana na Syberię w celu osiedlenia. Dokumentacja zesłańcza potwierdza, że była oskarżona o prowadzenie w 1907 r. przestępczych działań i skazana na zesłanie do guberni jenijskiej. Na Syberię odesłano ją 07.02.1909 r. wraz z Kazimierą Gajewską, Józefą Franasz oraz Marią Kamińską i to ostatnia informacja o niej, potwierdzona zachowanymi archiwaliami.

kwestionariusz zesłanej:

- { Narodowość } polska
- { Wyznanie } rzymskokatolickie
- { Pochodzenie } mieszczańskie
- { Wiek } podano 23 lata
- { Data urodzenia } ok. 1886 r.
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } Żyrardów (pow. błoński)
w gub. warszawskiej
- { Zawód / źródło utrzymania } fabrykantka / na utrzymaniu rodziców
- { Wykształcenie } piśmienna bez znajomości jęz. rosyjskiego
- { Status } niezamężna
- { Dane członków rodziny } ojciec Wincenty
- { Przynależność partyjna } ?
- { Sądzona przez } Warszawski Wojenny Sąd Okręgowy z art. 102 k.k.
- { Wyrok } zesłanie na Syberię do guberni jenijskiej – na osiedlenie

Maria Czekajska

/ Fotografia Marii Czekajskiej z 28.05.1909 r.,
ze zbiorów APW /

№ по порядку и число приема арестан- та	Фамилия, имя и звание принятого арестанта	Документы при ко- торых арестанты приняты.	Отметка, когда и по ка- кому случаю арестанты выбыли из тюрьмы (ис- правительного арестант- ского отделения)
221. 17 мая	Цекайская Ванда Библиотекарка	уришовой Варшавы всп. впр. Суд и др. документы 1909 (11. 9. 1909. м. 2.)	по судским докум. и др. докум. в исправитель- ном отделении в 1912 г.
222.	Цекайская Мария Библиотекарка	уришовой Варшавы всп. впр. Суд и др. документы 1909 (11. 9. 1909. м. 2.)	по судским докум. и др. докум. в исправитель- ном отделении в 1912 г.

Nie rozmawiam z tyranami

Hej, co mi tam!
Hej, co mi tam! Choć grozi wróg,
Choć nam wciekłość miota, —
Nie znamy w życiu żadnych trwóg,
Swoboda, bracia, to nasz bóg,
Użyjmy więc żywota!
Bo krótki dla nas słotca biały,
Spokoju ani chwili. —
Kto uznać nie chce carskich lasł,
Więziennych zamków słyszy trzask,
Zegnajcie, bracia mili!
Hej, co mi tam! I z poza krat
Spoglądam jasno, śmiało:
Użyłem życia, młodych lat,
Świat budowałem, nowy świat,
Oddałem duszę całą.
Hej, towarzysze, co mi tam!
Los wojnie nas obdziela:
Na wolność orać daje nam,
Za cytadeli groźnych bram
Uderzać w pieść wośła!
Hej, co mi tam! Popędź w dal,
Na śniegi i na lody,
Lecz nie nie wstrzymaj życia fal,
I towarzyszy tylko żal,
Żal pracy dla swobody...
Hej, co mi tam! Pod głową mech,
Wokół wilków wycie —
Nie ujrzym już rodzinnych strzech,
Lecz święty nam wolności grzech...
Czuwaliśmy o świecie!
Za nami pójdzie brat i syn —
Aż ruszą się miliony,
I nad grobowcem dawnych wirt
Ofiarnych duchów błynie czyn
I sztandar nasz czerwony!
Kruk.

Maria Czekajska była zaangażowana w działalność konspiracyjną podobnie jak jej siostra Wanda (ok. 1887–1912, ps. Wanda Biała). Przez pewien czas działały razem w Zagłębiu Dąbrowskim, co potwierdzają różne źródła m.in. książka Dionizji Wawrzykowskiej-Wierciochowej pt. „Nie po kwiatach los je prowadził”. Obie zostały więźniarkami politycznymi Warszawskiego Więzienia Żeńskiego, trafiły tam w tym samym dniu, tj. 17.05.1909 r., jak wynika z wpisów (nr 221 dotyczy Wandy, nr 222 dotyczy Marii), które zachowały się w więziennej księdze przyjęć. Były sądzone w tym samym czasie przez Warszawski Wojenny Sąd Okręgowy. Otrzymały różne wyroki. Wanda Czekajska została skazana na cztery lata katorgi, ale później tę karę zamieniono na rok i osiem miesięcy więzienia, natomiast Maria, oskarżona o prowadzenie w 1907 r. działalności przestępczej i uznana za winną, była skazana na zesłanie i osiedlenie w guberni jeniisejskiej. Wyrok sądowy zatwierdził sam generał Gieorgij Skalon 27.04.1909 r. Na Syberię została odesłana 01.06.1909 r. W przypadku Marii Czekajskiej zachowała się dokumentacja zesłańcza, która stanowi podstawowe źródło jej danych, brakuje tam jednak informacji o przynależności partyjnej. Najprawdopodobniej należała do tej samej partii co siostra, która wstąpiła do PPS-Lewicy. Nic więcej nie udało się ustalić na temat jej wcześniejszego życia i działalności ani też późniejszych losów.

Wiadomo, że Wanda Czekajska zmarła młodo – w 1912 r. w Warszawie, po długiej chorobie spowodowanej ciężkimi przejściami więziennymi, natomiast miejsce i data śmierci Marii Czekajskiej nie są znane.

kwestionariusz zesłanej:

- { Narodowość } polska
- { Wyznanie } luterańskie
- { Pochodzenie } mieszczańskie
- { Wiek } 25 lat
- { Data urodzenia } 11.02.1884 r.
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } Warszawa
- { Zawód / źródło utrzymania } bibliotekarka
- { Wykształcenie } piśmienna ze znajomością jęz. rosyjskiego, ukończyła progimnazjum
- { Status } panna
- { Dane członków rodziny } ojciec Bronisław, siostra Wanda
- { Przynależność partyjna } najprawdopodobniej Polska Partia Socjalistyczna (PPS)
- { Sądzona przez } Warszawski Wojenny Sąd Okręgowy z art. 102 k.k.
- { Wyrok } zesłanie na Syberię do guberni jeniisejskiej – na osiedlenie

Basia/Basza/Beszka/Bacia Elbaum/Elbojm/Jelbojm/Ajlbaum

/ Fotografia Basi Elbaum
z 1913 r.,
ze zbiorów APW /

Urodziła się w 1892 r. w osadzie Uchanie w guberni lubelskiej, według kopii aktu urodzenia sporządzonej w 1903 r. i zachowanej w aktach Warszawskiego Gubernialnego Zarządu Żandarmerii. Istnieje również późniejszy (z 1912 r.) akt urodzenia Basi Elbaum z cyrkulu V w Warszawie, zgodnie z którym urodziła się 16/28.12.1896 r. Sporządzenie nowej metryki z inną datą urodzenia mogło być związane z próbą uchronienia jej jako osoby małoletniej przed karą, która groziła za nielegalną działalność, jednak za oficjalny powód późniejszego zgłoszenia urodzenia

dziecka podano standardowe w takich przypadkach sformułowanie o niedopatrzeniu rodziców. Była córką kupca Moszka i jego żony Serli z d. Cypel. Mieszkała w Warszawie przy ul. Niskiej 59.

Została aresztowana 14.10.1913 r. w domu przy ul. Nalewki 76 m. 46, podczas zebrania Warszawskiego Komitetu Partii Pracy „Syjonistów-Socjalistów”, na którym pełniła funkcję sekretarza. Do Warszawskiego Więzienia Żeńskiego trafiła 21.10.1913 r., według wpisu nr 592 w więziennej księdze przyjęć. W czasie przesłuchań utrzymywała, że

ma kilkanaście lat i twierdziła, że jest osobą niepiśmienną. W sprawie Basi Elbaum wzywani byli rodzice w charakterze świadków. Członkowie rodziny często odwiedzali ją w więzieniu w okresie od września 1913 r. do marca 1914 r., zgodnie z informacjami zachowanymi w więziennej księdze widzeń. Postanowieniem naczelnika Warszawskiego Zarządu Żandarmerii została zwolniona 01.04.1914 r. za kaucją w wysokości 500 rubli, którą wniósł jej brat Jankiel Elbaum vel Ajlbaum. Zmiana i skrócenie wymiaru kary związane było ze stanem zdrowia aresztowanej, co poświadcza dokument z 03.04.1914 r. W dostępnych materiałach brakuje informacji, czy odbyła się rozprawa sądowa i jaka była dalsza historia tej młodej dziewczyny.

17	-	-	Дурбань	справу сиротна	
23	-	-	Дурбань	сиротна	8152
30	но.	1913	Дурбань	справу сиротна	8199
7	дека.	1913	Дурбань	справу сиротна	8158
15	дек.	1913	Дурбань	справу сиротна	8191
21	-	-	Дурбань	справу сиротна	8381
28	-	-	Дурбань	справу сиротна	8450
4	января	1914	Дурбань	справу сиротна	8519
11	-	-	Дурбань	справу сиротна	8603

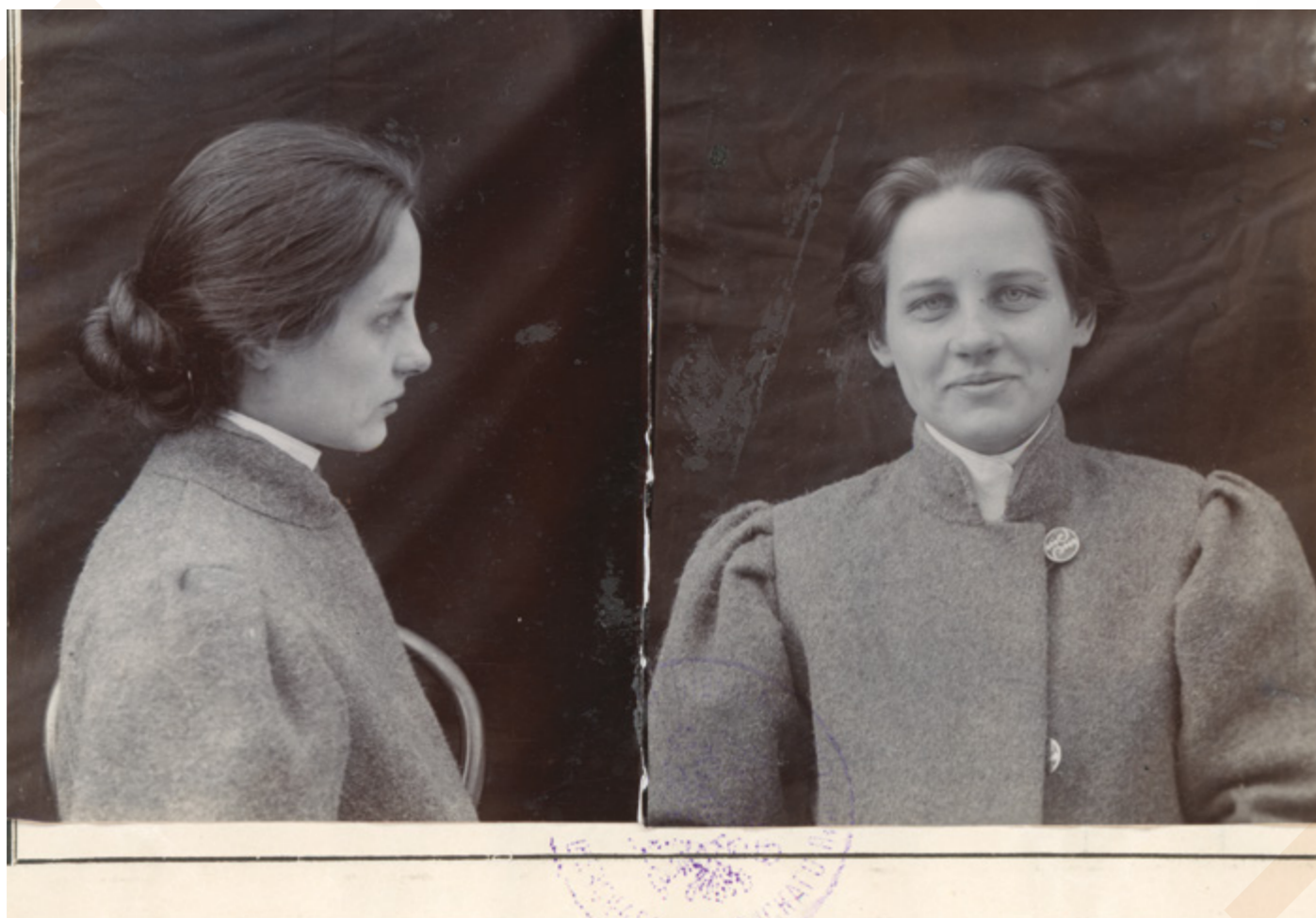
/ Fotografia Basi Elbaum,
ze zbiorów APW /

kwestionariusz aresztowanej:

- { Narodowość } żydowska
- { Wyznanie } mojżeszowe
- { Pochodzenie } mieszczańskie
- { Wiek } 21 lat (podawano 15–16 lat)
- { Data urodzenia } 1892 r. lub 16/28.12.1896 r.
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } Uchanie (gm. Jarosławiec) w gub. lubelskiej lub Warszawa
- { Zawód / źródło utrzymania } krawcowa
- { Wykształcenie } niepiśmienna
- { Status } panna
- { Dane członków rodziny } ojciec Moszek Jelbojm, matka Serla z d. Cypel, bracia: Jankiel Elbaum vel Ajlbaum, Abram, siostra Estera
- { Przynależność partyjna } Partia Pracy „Syjonistów-Socjalistów”
- { Oskarżona } z art. 102 k.k., zwolniona za kaucją ze względu na stan zdrowia
- { Wyrok } ?

Józefa Franciasz, później Welcel/Wencel

/ Fotografia
Józefy Franciasz
z 30.01.1909 r.,
ze zbiorów APW /

Urodziła się najprawdopodobniej w Koniecpolu, w powiecie noworadomskim, a później zamieszkała i działała w Zawierciu, w powiecie będzińskim na terenie guberni piotrkowskiej. Tam została aresztowana wraz z innym działaczem PPS, późniejszym mężem Stanisławem Welclem/Wenclem (pierwszy wariant nazwiska jest spotykany

w oryginalnych dokumentach zapisanych w języku rosyjskim).

Przy przeszukaniu mieszkania 19.01.1907 r. znaleziono m.in. broszury i inne wydawnictwa PPS, a także ewidencję 17 pistoletów Browning, wydawanych partyjnym działaczom. Obydwoje zostali osadzeni w więzieniu w Piotrkowie. Po

blisko roku od aresztowania zaniepokojona siostra Stanisława Welcla wystąpiła z zapytaniem o stan sprawy. Wedle informacji udzielonych w maju 1908 r. przez prokuratora Piotrkowskiego Sądu Okręgowego dochodzenie przedłużało się, ponieważ prowadzący nie znali języka polskiego i wszystkie czynności dochodzeniowo-śledcze musiały odbywać się z udziałem tłumacza, a ten nie zawsze był do dyspozycji z racji dużego obciążenia pracą. Pod koniec listopada 1908 r. Józefa Franciasz została przeniesiona do warszawskiego więzienia, przy czym w zachowanym wpisie do więziennej księgi przyjęć pod nr. 539 i datą 27.11.1908 r. figuruje jako robotnica fabryczna. W dokumentacji zesłanczej natomiast została przedstawiona jako osoba niezamężna, na utrzymaniu rodziców. Wyrok w jej sprawie wydał Warszawski Wojenny Sąd Okręgowy 13.11.1908 r. Została skierowana na zesłanie 07.02.1909 r. wraz z Kazimierą Gajewską, Marią Kamińską i Wandą Buczek. Na Syberię, choć do innej guberni, był zesłany również Stanisław Welcel/Wencel.

Rodzina Wencłów powróciła z Syberii do Zawiercia w 1923 r. Kilkanaście lat później, a dokładnie w 1938 r., działaczkę odznaczono Krzyżem Niepodległości. Dalsze jej losy znane są ze wspomnień córki – Ludwiki Stach-Pęczkowskiej (działaczki PPS-WRN, więźniarki obozów koncentracyjnych w Oświęcimiu i Bergen-Belsen) oraz biogramów syna – Stanisława Wencła (1913–1967, polskiego żołnierza,

/ Fotografia Stanisława Welcla/Wencła,
z 1908 r., ze zbiorów APW /

socjalisty, antykomunisty, dowódcy partyzanckiego, ps. Świder, Twardy, Zatoka), którzy narodzili się ze związku ze Stanisławem Wenclem (1880–1945). W czasie II wojny światowej małżonkowie Wencel wraz z synem, córkami i ich mężami działali w konspiracyjnym PPS-WRN. Józefa i Stanisław weszli w skład komitetu partii w Zawierciu jako instruktorzy bojowi i techniki, a ich syn był dowódcą oddziału bojowego PPS-WRN. Za swoją działalność niektórzy członkowie rodziny byli aresztowani i trafili do obozów koncentracyjnych. Nie wszystkim udało się przeżyć. Józefa Wencel została wdową. Jej mąż poniósł śmierć w obozie koncentracyjnym Gross-Rosen. W lipcu 1945 r. Urząd Bezpieczeństwa zatrzymał ją w związku z działalnością antykomunistyczną syna Stanisława.

Zmarła po II wojnie światowej.

kwestionariusz zesłanej:

- { Narodowość } polska
- { Wyznanie } rzymskokatolickie
- { Pochodzenie } mieszczańskie
- { Wiek } 23 lata
- { Data urodzenia } 1886 r.
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } Koniecpol lub Zawiercie, gub. piotrkowska
- { Zawód / źródło utrzymania } robotnica fabryczna / na utrzymaniu rodziców
- { Wykształcenie } piśmienna bez znajomości jęz. rosyjskiego
- { Status } panna (później wyszła za mąż za współdziałacza partyjnego)
- { Dane członków rodziny } ojciec Ludwik, mąż Stanisław Welcel/Wencel, syn Stanisław, córki: Kamila Jamróz, Anna Grojowa, Ludwika Stach-Pęczkowska
- { Przynależność partyjna } Polska Partia Socjalistyczna (PPS)
- { Sądzona przez } Warszawski Wojenny Sąd Okręgowy z art. 102 k.k.
- { Wyrok } zesłanie na Syberię do guberni jeniisejskiej – na osiedlenie

Kazimiera Gajewska

z d. Detkens, później Szpotowa,

ps. Aza, Karolina Niewiadomska

/ Fotografia Kazimiery Gajewskiej z 30.01.1909 r.,
ze zbiorów APW /

Kazimiera Gajewska

ROBOTNIK
Organ Polskiej Partii Socjalistycznej

Nie rozmawiam z tyranami

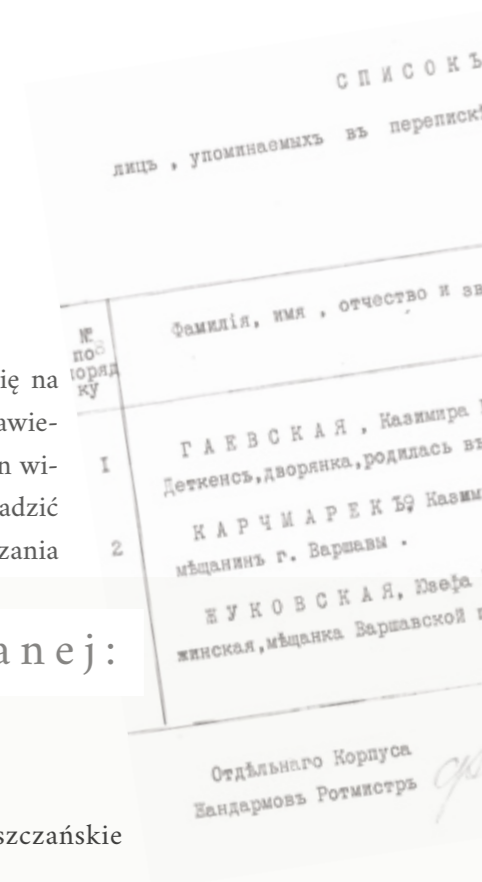
Urodziła się w rodzinie Emiliana Detkensa, ekonoma w majątku Chruściechów i Florentyny z d. Malec/Maletz. Wyszła za mąż za majstra piwowarskiego Ludwika Gajewskiego, zamieszkałego w powiecie ostrołęckim. Jak wynika ze wspomnień innej działaczki – Marii Pieczyńskiej, spisanych 18.05.1965 r. i przechowywanych w AAN, Kazimiera do tego małżeństwa została nakloniona jako bardzo młoda dziewczyna. Urodziła dwoje dzieci, a potem „pod wpływem nastrojów rewolucyjnych uciekła z domu”. Przeniosła się do Warszawy w 1903 r., wcześniej mieszkała prawdopodobnie w Gostyninie. Po wstąpieniu do PPS działała pod pseudonimem Aza, podawała się za Karolinę Niewiadomską. Pierwszy raz została aresztowana w lutym 1904 r. i osadzona w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej, następnie oddano ją pod stały nadzór policji. W 1905 r. została zesłana w trybie administracyjnym w głąb Rosji, jednak zwolniono ją na mocy manifestu carskiego z etapowego więzienia w Moskwie. Po powrocie do kraju kontynuowała działalność w PPS, a po późniejszym rozłamie w partii przeszła do PPS-Lewicy.

Podczas aresztowania w nocy z 14/15.12.1905 r. została zatrzymana razem z Kazimierzem Karczmakiem i Józefą Żukowską z Centralnego Komitetu PPS. W miejscu zamieszkania w Warszawie, przy ul. Leopoldyny (później ul. E. Plater) 8 m. 22, gdzie prowadziła duży skład nielegalnej literatury, odnaleziono broszury partyjne, ulotki oraz sprzęt i materiały do powielania. W trakcie przesłuchań przyjęła hardą i buntowniczą postawę, odmawiała składania zeznań, jak zostało odnotowane w aktach więziennie-sledczych.

Jako więźniarka Serbii, podczas spaceru wspięła się na jedyne rosnące na podwórku więziennym drzewo i zawiesiła na nim czerwony sztandar z okazji 1 maja. Był on widoczny nawet z ulicy. Strażnicy nie mogli sobie poradzić z usunięciem sztandaru, dlatego w ramach rozwiązania

kwestionariusz zesłanej:

- { Narodowość } polska
- { Wyznanie } rzymskokatolickie
- { Pochodzenie } szlacheckie, podawano też mieszczańskie
- { Wiek } 28 lat
- { Data urodzenia } 01/13.08.1880 r.
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } Chruściechów w gub. radomskiej
- { Zawód / źródło utrzymania } nauczycielka
- { Wykształcenie } piśmienna bez znajomości jęz. rosyjskiego
- { Status } niezamężna wg dokumentów zesłańczych, w rzeczywistości dwukrotnie była mężatką
- { Dane członków rodziny } ojciec Emilian, matka Florentyna z d. Malec/Maletz, pierwszy mąż Ludwik Gajewski, z którym miała dwoje dzieci (w dokumentach z 1909 r. nie występują); późniejszy mąż – dr Szpot (również nie został wymieniony w dokumentach zesłańczych), siostra Zofia Detkens
- { Przynależność partyjna } Polska Partia Socjalistyczna (PPS)
- { Sądzona przez } Warszawski Wojenny Sąd Okręgowy z art. 102 k.k.
- { Wyrok } zesłanie na Syberię do guberni jeniisejskiej – na osiedlenie

problemu została podjęta decyzja o ścięciu drzewa. Taka historia, przytoczona przez Marię Pieczyńską, potwierdza zuchwałość Gajewskiej i pokazuje, przez pryzmat jakich wspomnień została zapamiętana przez współwięźniarki.

Historyk Adam Próchnik wymieniał Kazimierę Gajewską jako jedną z warszawskich „działaczek doby rewolucyjnej”, która otrzymała wyrok zesłania na Syberię. Do Warszawskiego Więzienia Żeńskiego trafiła (po raz kolejny) w kwietniu 1908 r., o czym świadczy wpis nr 205 w więziennej księdze przyjęć, natomiast do guberni jeniseyskiej została odesłana 07.02.1909 r. razem z Wandą Buczek, Józefą Franasz i Marią Kamińską. Udało jej się zbiec z zesłania za granicę. Pokonała wiele kilometrów, uciekając samotnie przez las.

Ze względów zdrowotnych dr Szpot, który leczył ją w więzieniu, a potem został jej mężem, wysłał ją do Włoch. Tam zainteresowała się sztuką, zwiedzała kościoły i muzea. Środki przeznaczone na utrzymanie wydawała na swoją pasję, np. na kupno reprodukcji, a przez to musiała żyć bardzo skromnie. Po powrocie do kraju w 1918 r. wstąpiła do KPRP. Przez pewien czas pracowała zawodowo w MSW jako sekretarka w Wydziale Ubezpieczeń. Była członkinią Komitetu Centralnego Czerwonej Pomocy w Polsce. Zgodnie z relacją wspomnieniową Marii Pieczyńskiej działaczka pracowała z wielkim oddaniem. Pomimo różnych trudności, w tym komunikacyjnych, docierała ze wsparciem do odległych zakątków kraju, żeby pomóc najbardziej potrzebującym. Zarówno wtedy, jak i wcześniej, kiedy uciekła od pierwszego męża i musiała sama zarobić na swoje utrzymanie, odznaczała się dużą zaradnością. Ponadto we wspomnieniu o niej można przeczytać, że „Aza była urocza,

wesoła, żywa, ładna i bardzo dobra, [...] lubiła tańczyć”.

W związku z nawrotem choroby została skierowana na leczenie – najpierw do Zakopanego, później do otwockiego sanatorium, w którym zmarła na gruźlicę 29.12.1926 r., mając zaledwie 46 lat. Została pochowana na cmentarzu w Otwocku.

Wspomnienie o łow. Azie

Kazimiera GAJEWSKA później Szpotowa, pseudonim „Aza”, gdy była młodą dziewczyną wydała ją za mąż za człowieka, którego nie kochała i był jej zupełnie obcy. Miała 2 dzieci. Pod wpływem nastrojów rewolucyjnych uciekła z domu. Żeby żyć chciała się weselkich prac, nie miała wykształcenia, ani żadnych kwalifikacji, ale miała „złote ręce” i wszędzie dawała sobie radę. Pracowała u ogrodnika, introligatora, szyła nie mając pojęcia o szyciu, nawet pracowała w laboratorium chemicznym, w którym wszystkie doświadczenia jej się udawały.

Wstąpiła do PPS, była aresztowana /1905 - /, siedziała na Serbii. 1-go maja, gdy byliśmy na podwórku /niepóźniej / wdrapała się na jedno istniejące drzewo i zawiesiła czerwony sztandar, poczyniła sobie z drzewa nocentanie. Mogła tego dokonać, gdyż a) dzieciństwo stale z bratem chodziła po dachach i drzewach /hodowała gołębie/.

Strażnicy nie wiedzieli co robić, ścien nie osz się na siłach wdrapywać na gołe drzewo, wreszcie poszli po drabinę - okazała się za krótka - a sztandar wisiał i widać go było z ulicy. Dopiero następnego dnia nacelnik kazał „ściąć drzewo”.

Aza została wysłana na Sybir / /, uciekła sama, wiele kilometrów przez las - miała uciekać razem z jednym z towarzyszy, ale (kiedyś) i Aza uciekła sama.

Dr. Szpot, późniejszy jej mąż, który ją leczył w więzieniu, zakochał się w niej i opiekował Azą, która chorowała na gruźlicę, wobec czego Szpot posłał ją do Włoch i posyłał jej jej utrzymanie.

Aza zachwycała się sztuką i cały czas spędzała w muzeach i kościołach - potrafiła ocenić i wyznać najpiękniejsze dzieła sztuki.

X-ty PAWILON.

/ X Pawilon Cytadeli Warszawskiej - pocztówka, ze zbiorów APW /

Stanisława

Goldman

ps. Krystyna, Anna

/ Fotografia Stanisławy Goldman z 11.09.1908 r.,
ze zbiorów APW /

SOCJALDEMOKRACJA KRÓLESTWA POLSKIEGO I LITWY.

☞ Towarzysze! Robotnicy! ☜ 59

Potężny ruch strajkowy trwa w całym państwie dalej. Odrzućmy wszelkie ludy robotnicze, powstawszy do walki, porzucimy pracę i do pracy tej powracamy tylko tak długo, jak długo istnieje będzie bezprawie, które nas gnębi, jak długo wydatki będącymi na pastwę pałatków carskich.

Od chwili ogłoszenia przez cara konstytucji powtarzaliśmy że wolność carstwa to kłamstwo, że wolność ta została ogłoszona jedynie dlatego aby odciągnąć klasę robotniczą od walki, aby zaprowadzić spokój, który tak potrzebny jest rządowi dla utrzymania w niewoli ludu całego. I oto rząd carski sam codziennie potwierdza prawdziwość słów naszych. Do dnia dzisiejszego nie zostały wprowadzone w życie podstawowe zasady wolności, o której mówi manifest carski. Do tej pory bracia nasi, którzy walczyli o wolność siewą w wieszakach. Do tej pory tysiące braci naszych muszą się na zesłaniu. Do tej pory emigranci mają zamknięty powrót do kraju. Do tej pory oddani jesteśmy na łaskę i nie łaskę szlachy carskiej. Do tej pory wisi nad nami ten ciężki i okrutny łańcuch. Ciężko wrochodzą nowe skiny satrapów carskich.

Wolność w życie, niema dala praktyki co było dane w manifestie. I gołym niebem, a nawet najświętszego rozbrzuć rozpadanie przy całym państwie rząd carski

muszą walczyć, zdusić rewolucyjną świadomość aby się dala porządku carski postanowił przyjąć i Polsce polską się znowu odwrócić prowokują nas, wszędzie

ilwać. a carstwa nie próżnuje. I u nas a z wienami jemu carowi wojni carski chce utracić rzesz, chce zezonych walki, wyczerpanych i d carski chce zlamac rękach naszych, to na dzisiaj wytrącić sobie z ręk.

nie fabryki i warsztaty, niech to sklepy. Zwracamy się ciągle do swoich spr-acti aby się nie

leżnie i stanowczo odwracają

awie rzesz—Znikajmy stąd, wibdamy sobie, że przegrom nie mordowali braci naszych żydów-letch obronie, nie, przypuszczają że my bolszew-ist—my manifesty nie rozpe-

lomością naszą rząd ustąpić musz, abyśmy nie byli zmuszeni przed ludami od 9 do 11 rana. Fabry-ki pieniać. Muszą być także te zbiórki. Muszą być otwarte nie piekarnie, samym.

Łódzki Komitet
Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy!

Stanisława Goldman pochodziła z inteligenckiej rodziny żydowskiej tkwiącej głęboko w tradycjach patriotycznych. Była wnuczką Izaaka Goldmana (1812–1888) – wydawcy, księgarza, autora odezwo kierowanych do ludności żydowskiej m.in. „Do Braci Polaków Mojżeszowego Zakonu”, wydanej 22.06.1863 r. po polsku i hebrajsku. Synowie Goldmana, kształceni m.in. w Szkole Rabinów, wzięli czynny udział w powstaniu styczniowym, w tym ojciec Stanisławy – Jerzy, występujący w różnych dokumentach także jako Izrael, Gieorgij/Grigorij. W ramach represji popowstaniowych został zesłany wraz z bratem do miasteczka Solikamsk na Uralu (inny brat zginął w trakcie walk). W momencie wybuchu powstania Jerzy Goldman był studentem medycyny, później pracował jako dziennikarz w „Gazecie Handlowej”. Ożenił się z Emilią Paprocką. Matka Stanisławy była nauczycielką muzyki. Wśród członków rodziny działaczki wyróżniało się kilka postaci:

- stryj Bernard Goldman – prawnik, powstaniec styczniowy, członek Wydziału Policji na m. Warszawę, sekretarz Departamentu Skarbu i agent Rządu Narodowego, poseł Sejmu Krajowego, działał w kręgu emigracyjnym Hotelu Lambert w Paryżu, później przeniósł się do Lwowa;
- kuzyn Henryk Wohl – dyrektor Wydziału Skarbu Rządu Narodowego w powstaniu styczniowym, jeden z bliźkich współpracowników Romualda Traugutta;
- siostra Jadwiga Bornsteinowa – kustosz Centralnej

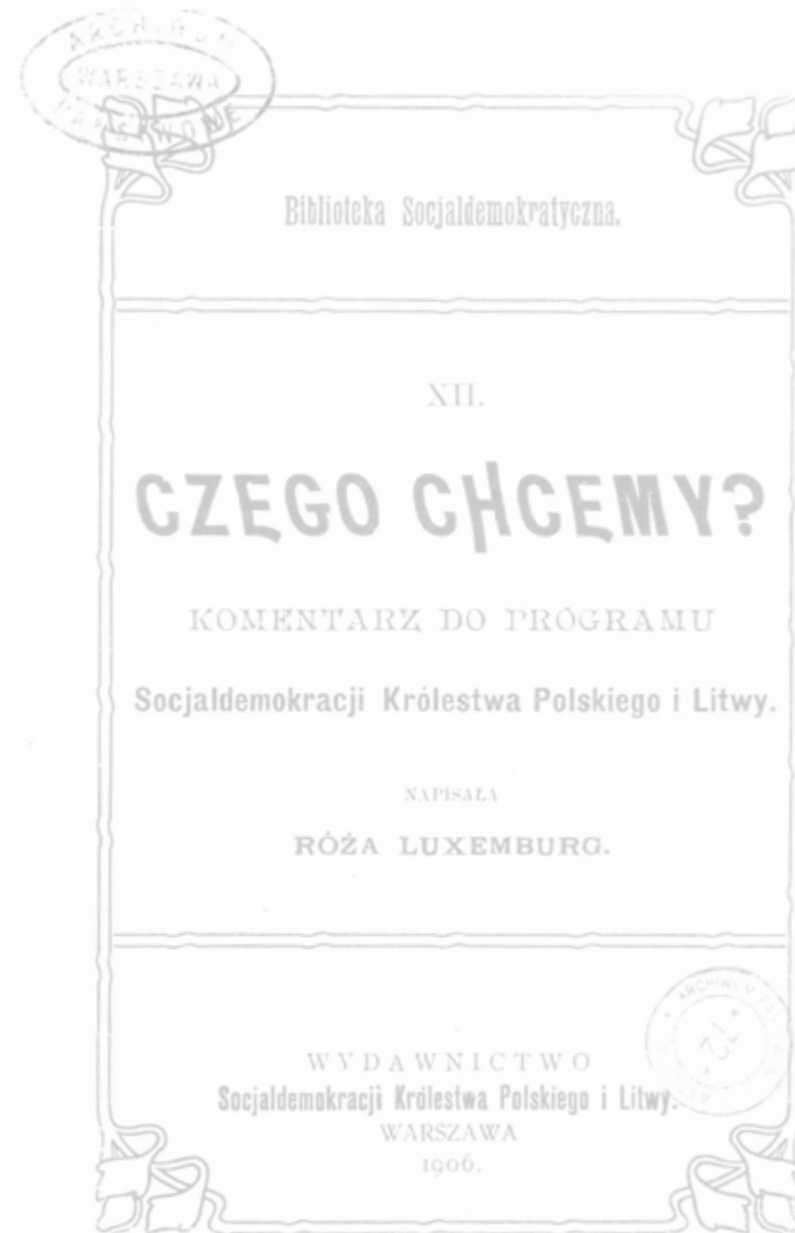
kwestionariusz zesłanej:

- { Narodowość } żydowska
- { Wyznanie } mojżeszowe (w jednym ze źródeł podano rzymskokatolickie), pochowana na cmentarzu ewangelickim
- { Pochodzenie } mieszczańskie
- { Wiek } 32 lata
- { Data urodzenia } 04.06.1876 r.
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } Warszawa
- { Zawód / źródło utrzymania } nauczycielka
- { Wykształcenie } piśmienna ze znajomością jęz. rosyjskiego, studiowała za granicą nauki społeczne i filozofię
- { Status } niezamężna
- { Dane członków rodziny } ojciec Jerzy (występują też imiona Gieorgij/Grigorij, Izrael), matka Emilia z d. Paprocka, siostra Jadwiga Bornstein z d. Goldman, szwagier Benedykt Bornstein, brat Antoni Goldman-Paprocki, kuzyn Henryk Wohl
- { Przynależność partyjna } Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy
- { Sądzona przez } Warszawski Wojenny Sąd Okręgowy z art. 102 k.k.
- { Wyrok } zesłanie na Syberię do guberni irkuckiej – na osiedlenie

Biblioteki Pedagogicznej w Łodzi, pracownica Instytutu Bibliograficznego Biblioteki Narodowej w Warszawie, bibliotekarka m.in. w GUS, pomysłodawczyni i propagatorka bibliotek dziecięcych, wykladała, pisała artykuły i opracowywała podręczniki dotyczące klasyfikacji dziesiętnej; – mąż siostry Benedykt Bornstein – filozof, profesor

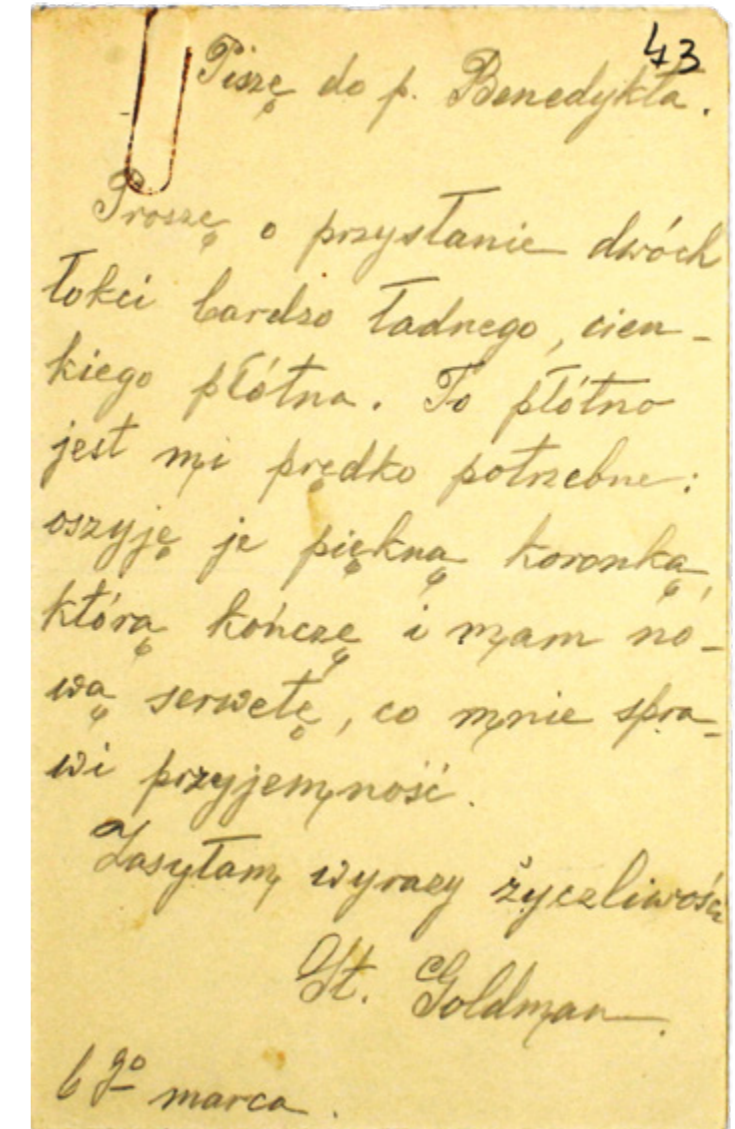
Wolnej Wszechnicy Polskiej oraz Uniwersytetu Łódzkiego;
 – brat Antoni Goldman-Paprocki – prawnik, prokurator m.in. Sądu Królewsko-Polskiego w Częstochowie, ojciec zamordowanego w Kozielsku porucznika Jerzego Paprockiego, który przed II wojną światową był asystentem w Wojskowej Prokuraturze Okręgowej nr 1.

Stanisława Goldman w 1901 r. wyjechała za granicę, studiowała na uniwersytetach w Zurychu i Paryżu. Po powrocie do kraju wstąpiła do SDKPiL i zaangażowała się w działalność konspiracyjną, korzystając z pseudonimów Krystyna, Anna. Wchodziła w skład Komitetu Łódzkiego SDKPiL. Po aresztowaniu w Sieradzu w 1907 r. początkowo przebywała w tamtejszym więzieniu, następnie została przeniesiona do Warszawskiego Więzienia Żeńskiego, o czym świadczy datowany na 01.06.1908 r. wpis nr 259 w więziennej księdze przyjęć. Zgodnie z zachowanymi archiwaliaми była oskarżona o prowadzenie przestępczych działań i skazana 12.08.1908 r. na zesłanie do guberni irkuckiej w celu osiedlenia. Na Syberię odesłano ją jesienią 1908 r. wraz z Wandą Janiną Leman i Stanisławą Paszkowską.

Prawdopodobnie już w 1909 r. zbiegła z zesłania i przez Warszawę przedostała się do Francji. Do 1918 r. przebywała w Paryżu, w skrajnie trudnych warunkach materialnych. Po powrocie do niepodległej Polski pracowała przez jakiś czas w Związku Zawodowym Robotników Rolnych RP w Warszawie. Z powodu problemów zdrowotnych znalazła się pod opieką członków rodziny – małżonków Bornstein,

którzy przed II wojną światową mieszkali w Warszawie przy ul. Żurawiej 21 (w czasie okupacji hitlerowskiej ukrywali się w Milanówku pod Warszawą, a po wojnie przenieśli się do Łodzi). Zdaniem rodziny to trudne przeżycia zesłańcze spowodowały zaburzenia na tle nerwowym i znaczne pogorszenie stanu psychicznego Stanisławy Goldman, która z czasem zaczęła wymagać pomocy specjalistycznej. Od lat 20. XX w. do swojej śmierci przebywała w zakładach leczniczych dla nerwowo i psychicznie chorych. Była wycofana. Odmawiała odpowiedzi na pytania, także te zadawane jej przez lekarzy czy personel szpitalny. Przeważnie krótko i bezceremonialnie kończyła rozmowę lub jakąkolwiek próbę nawiązania z nią kontaktu. Bywała ostra w swoich wypowiedziach i opiniach. Potrafiła stwarzać duży dystans i zachowywać się wyniośle w stosunku do obcych ludzi. Miała jednak bliską – w miarę możliwości – relację z siostrą Jadwigą i jej mężem. Do Benedykta Bornsteina pisała uprzejmie i życzliwie, przestrzegając norm grzecznościowych. Najczęściej spędzała czas samotnie, zajmowała się głównie robótkami ręcznymi lub spacerowała. Przywiązywała dużą wagę do czystości i schludności. Lubiła ładne otoczenie i zwracała uwagę na dekoracje we wnętrzach. Była wielką estetką.

Zgodnie z zachowanymi archiwaliaми zmarła z przyczyn naturalnych 25.02.1942 r. o godzinie 5:30 rano w szpitalu w Tworkach pod Warszawą. Została pochowana na cmentarzu ewangelickim w Warszawie.

/ List S. Goldman do B. Bornsteina, ze zbiorów APW O/Grodzisk Maz. /

Aniela

Grycendler/Grychendler/Grützhändler,

później Łobzowska,

ps. Jaga, Marta, Natalia Czerwińska

/ Fotografia Anieli Grycendler z 28.10.1908 r.,
ze zbiorów APW /

Urodziła się w dość zamożnej, żydowskiej rodzinie kupieckiej. Grützhändlerowie, podejmując decyzję o konwersji, najpierw przyjęli wyznanie ewangelickie, a potem nazwisko Grycendler. Jej bratem był Mieczysław – założyciel i redaktor naczelny „Wiadomości Literackich”, który jako dorosły człowiek zmienił nazwisko na Grydzewski. Rodzina mieszkała w Warszawie przy ul. Złotej 8. Pod tym adresem bywał Jarosław Iwaszkiewicz, który dobrze znał Mieczysława Grydzewskiego, o czym świadczą wydane „Listy 1922–1967”.

Aniela Grycendler podczas studiów w Szwajcarii związała się z Oddziałem Zagranicznym PPS. Brała czynny udział w rewolucji 1905–1907. W czasie swojej działalności posługiwała się pseudonimami: Jaga, Marta. Po aresztowaniu w 1905 r. przebywała w Warszawskim Więzieniu Żeńskim, skąd została zwolniona za kaucją. Na przełomie 1905/1906 r. działała na terenie Zagłębia Dąbrowskiego, kierując tam organizacją PPS. Występowała na licznych wiecach i najprawdopodobniej włączała się w akcje bojowe na szlakach kolejowych. Ze względu na swą aktywność często miała problemy ze strony władz, bywała zatrzymywana, a po aresztowaniu w końcu 1905 r. w Częstochowie została dotkliwie pobita. Kolejny raz była aresztowana w Piotrkowie

Proletariusze wszystkich krajów, łączcie się!

kwestionariusz zesłanej:

- { Narodowość } żydowska
- { Wyznanie } mojżeszowe, później ewangelickie
- { Pochodzenie } mieszczańskie
- { Wiek } 24 lata
- { Data urodzenia } 26.08.1884 r.
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } Warszawa
- { Zawód / źródło utrzymania } nauczycielka
- { Wykształcenie } piśmienna ze znajomością jęz. rosyjskiego, ukończyła gimnazjum żeńskie, studiowała biologię w Szwajcarii
- { Status } panna (później wyszła za mąż za współdziałacza partyjnego)
- { Dane członków rodziny } ojciec Jakub, matka Cecylia z d. Bendtsen, brat Mieczysław Grydzewski, później mąż Ludwik Łobzowski i córka Jadwiga
- { Przynależność partyjna } Polska Partia Socjalistyczna (PPS)
- { Sądzona przez } Warszawską Izbę Sądową z art. 102 k.k.
- { Wyrok } zesłanie na Syberię do guberni irkuckiej – na osiedlenie

osadzona w tamtejszym więzieniu jako Natalia Czerwińska. Jej prawdziwą tożsamość potwierdził wówczas ojciec, który występował z wnioskami o zwolnienie córki za kaucją lub przeniesienie jej do Warszawy, „gdzie mogłaby skorzystać z niezbędnej specjalistycznej pomocy lekarskiej i zobaczyć się przed zesłaniem z rodzicami”. Po przewiezieniu do Warszawy najpierw trafiła na Serbię, a od kwietnia do października 1908 r. była więziona w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej. Uczestniczyła tam w długotrwałym strajku głodowym więźniów.

Została skazana na zesłanie i osiedlenie w guberni irkuckiej. Skierowano ją 01.11.1908 r. na Syberię, skąd już na początku 1909 r. zbiegła. W aktach zachowało się pismo z 18.10.1911 r., w którym naczelnik Zarządu Żandarmerii w Piotrkowie informuje, że Aniela Grycendler ukryła się i nie została odnaleziona, w związku z czym rozważano konfiskatę wpłaconej kaucji. W tym czasie przebywała

m.in. w Krakowie i Wiedniu, gdzie studiowała i nadal prowadziła działalność w zagranicznych strukturach PPS. Tam prawdopodobnie wyszła za mąż za Ludwika Łobzowskiego (1878–1952, ps. Brawura). W 1916 r. małżonkowie wyjechali do Paryża, a w 1919 r. powrócili do Polski. Zamieszkali w Warszawie pod dawnym adresem rodziny przy ul. Złotej 8. Aniela Łobzowska wykładała nauki przyrodnicze na Uniwersytecie Ludowym przy ul. Oboźnej. Zapewne związała się z KPRP, gdyż jako podejrzana o działalność komunistyczną została aresztowana.

Po zwolnieniu zaprzestała aktywności politycznej i partyjnej. W 1920 r. na świat przyszła jedyna córka Łobzowskich – Jadwiga, zwana Wisią (1920–1973), która po zawarciu małżeństwa przyjęła nazwisko Machut. Aniela Łobzowska zmarła 12.02.1937 r. w Warszawie. Jest pochowana wraz z mężem, córką i zięciem na cmentarzu Ewangelicko-Reformowanym w Warszawie.

X-ty PAWILON.

/ X Pawilon Cytadeli Warszawskiej – pocztówka, ze zbiorów APW /

Maria Wanda Grzelak

z d. Brodska, ps. Gruba

/ Fotografia Marii Wandy Grzelak z 06.08.1912 r.,
ze zbiorów APW /

Nr. 1. Marzec 1908. Rok IV.

PRZEGLĄD SOCJALDEMOKRATYCZNY ORGAN SOCJALDEMOKRACJI KRÓLESTWA POLSKIEGO I LITWY.

Przed i po wybuchu rewolucji.

W maju bieżącego roku upłyną cztery lata od zawieszenia „Przeglądu Socjaldemokratycznego”. Nie zanik ruchu socjaldemokratycznego w masie robotniczej, nie osłabienie partii naszej, nie brak wedy nie życiową naszego rzeciwnie! Okres 1904 r. każdym dniem zdobywała rozszerzała swe wpływy,ając na czele masowych i wtedy zdradzała potęgę Ale był to zarazem przed- którego teoria podstawowa rozumieć również księgę historycznych, mogło już iwięzków ze sceny polity- ch mandżurskich grzmot

miejscu, że teoretyków dziedzinie czystej teorii, niają zagadnienia natury głębień z wyższego ob- te w okresach rewolucyj- m napięciu walki o hasła a ścierających się sił, przy rewolucyjny, kiedy nad- agnięte krytyką i analizą obycy politycznych i by y i teoretyk i literat so- itatorem i organizatorem ojuowników w dosłownym i! Ale dla tych samych j podczas wybuchu rewo- plan te wszystkie ogólne jnych stanowią treść jej traci więc wtedy razem ytu.

wszystkich partji robot- rti naszej, do organizacji e i względnie szczupłym

PRZEGLĄD SOCJAL
DEMOKRATYCZNY

W zachowanych archiwaliach są niejasności dotyczące miejsca urodzenia Marii Wandy Grzelak, córki Michała Brodskiego i Agnieszki z d. Cybulskiej. W tym kontekście podawano zarówno Młodzieszyn, jak i Warszawę. Najprawdopodobniej urodziła się 11/23.07.1885 r. we wsi Kamion, leżącej w gminie Młodzieszyn w guberni warszawskiej, a później przeniosła się do Warszawy, gdzie pracowała i działała podobnie jak mąż. Jan Grzelak (ok. 1880–1920, ps. i krypt. J.W.G., Jan Wiemuth-Grzelak, Pokrzywa, Światły) był z zawodu ślusarzem, który związał się z ruchem socjalistycznym. Najpierw wstąpił do PPS, ale wkrótce przeszedł do SDKPiL i prowadził agitację w kołach robotniczych.

W Warszawie Maria Wanda zamieszkała przy ul. Pawiej 75, a pracowała w Fabryce Wafli przy ul. Dzikiej 13. W innym, późniejszym, źródle przechowywanym w AAN podane są informacje, że była pracownicą Fabryki Szczotek na ul. Senatorskiej (była to fabryka Aleksandra Feista). Małżonkowie Grzelak łączyli pracę z nielegalną działalnością, za którą zostali zatrzymani. W odniesieniu do Marii nie było wystarczających dowodów winy potwierdzających jej przynależność do partii, więc dość szybko zwolniono ją. Mąż natomiast miał rozprawę sądową w 1908 r., otrzymał wyrok uniewinniający, a następnie na mocy decyzji warszawskiego generał-gubernatora został wydalony z Królestwa Polskiego. Maria Grzelak pozostała w Warszawie i kontynuowała działalność w SDKPiL pod pseudonimem Gruba, zajmując się głównie kolportażem nielegalnej literatury otrzymywanej z Krakowa. Partyjne wydawnictwa składowała u siebie i dostarczała do Komitetu Warszawskiego SDKPiL oraz poszczególnych członków partii.

Nie rozmawiam z tyranami

CZERWONY SZTANDAR

pismo agitacyjne, wychodzi w Warszawie.
Cena numeru 5 kop.

VORWÄRTS

w języku niemieckim.

HUTNIK

wyd. organizacji Zagłębia Dąbrowskiego.

ZWIĄZEK ZAWODOWY

Organ Centralnej Komisji Socjaldemokratycznych Związków Zawo-
dowych w Królestwie Polskim i na Litwie
Wychodzi w Warszawie.

Wydawca i odpowiedzialny redaktor: Mieczysław Marjan Bobrowski.
Drukarnia Aleksandra Rippera w Krakowie.

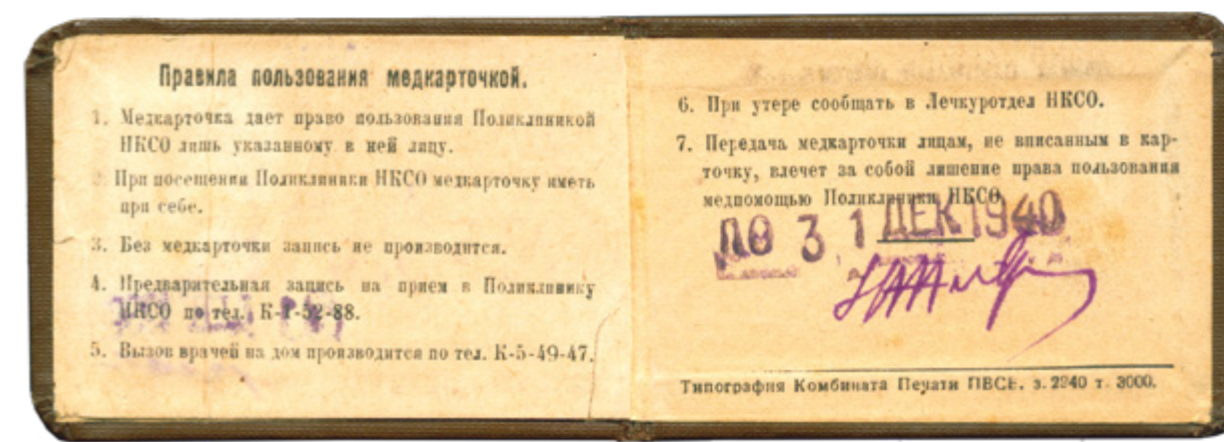
kwestionariusz zesłanej:

- { Narodowość } polska
- { Wyznanie } rzymskokatolickie
- { Pochodzenie } chłopskie
- { Wiek } 27 lat
- { Data urodzenia } 11/23.07.1885 r.
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } wieś Kamion (gm. Młodzieszyn, pow. sochaczewski) w gub. warszawskiej lub Warszawa
- { Zawód / źródło utrzymania } robotnica fabryczna
- { Wykształcenie } ledwo piśmienna, bez znajomości jęz. rosyjskiego
- { Status } mężatka
- { Dane członków rodziny } ojciec Michał (w czasie aresztowania córki nie żył), matka Agnieszka z d. Cybulska, mąż Jan (31 lat, w czasie aresztowania żony przebywał w więzieniu w Piotrkowie)
- { Przynależność partyjna } Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy (SDKPiL)
- { Sądzona przez } Warszawska Izba Sądowa z art. 102 k.k.
- { Wyrok } zesłanie na Syberię do guberni irkuckiej – na osiedlenie

Z agenturalnych ustaleń wynikało, że pośredniczyła w kontaktach Komitetu Zagranicznego SDKPiL z warszawskimi działaczami, otrzymywała na swój adres korespondencję i instrukcje dla nich. Pod koniec sierpnia 1911 r. doszło u niej w domu, przy placu Parysowskim 1, do przeszukania, w trakcie którego odnaleziono przewiązaną sznurkiem paczkę z wydrukowanymi w języku polskim czystymi blankietami, służącymi do zbierania funduszy na rzecz SDKPiL. W toku śledztwa Maria Grzelak zaprzeczała oskarżeniom, że należała do partii i twierdziła, że paczkę przyniósł kilka godzin wcześniej nieznamy człowiek na przechowanie, a ona nie знаła jej zawartości. Została skazana 15.05.1912 r. przez Warszawską Izbę Sądową na zesłanie i osiedlenie w guberni irkuckiej. Wiadomo, że Jan Grzelak, który w czasie aresztowania żony był osadzony w więzieniu w Piotrkowie, też otrzymał wyrok i przebywał na zesłaniu w latach 1913–1917, później przedostał się do Odessy i objął kierownictwo tamtejszej komórki SDKPiL, a w 1920 r. zmarł. Maria Grzelak nie występuje obok męża w „Słowniku biograficznym działaczy polskiego ruchu robotniczego”, próżno szukać informacji o niej jako o żonie czy współdziałaczce w publikowanych biogramach Jana Grzelaka, nie ma jej też w innych znanych opracowaniach historycznych. Jedynie krótkie wzmianki o tej kobiecie można odnaleźć

we wspomnieniach pt. „Lata wielkich bojów”, napisanych przez Zofię Dzierżyńską, w których pojawia się jako jedna z działaczek SDKPiL, będących więźniarkami politycznymi Serbii. Podczas pobytu w Warszawskim Więzieniu Żeńskim dzieliła przez pewien czas jedną celę z Franciszką Gutowską, która wówczas ciężko chorowała. Według wpisu nr 484, zamieszczonego w więziennej księdze przyjęć, trafiła tam 07.10.1911 r., a 27.08.1912 r. opuściła warszawskie więzienie, by wyruszyć na Syberię.

Odnalezione w AAN materiały archiwalne zawierają informacje o późniejszych losach działaczki. Wynika z nich, że Maria Grzelak po rewolucji przebywała w Moskwie, gdzie podjęła pracę i wstąpiła do stowarzyszenia, zrzeszającego byłych zesłańców i katorżników. Zachował się rosyjskojęzyczny dokument ze zdjęciem kobiety, wystawiony w II połowie lat 30. XX w., który świadczy o podjętym przez nią leczeniu i kłopotach zdrowotnych, będących zapewne konsekwencją więzienia i zesłania. W 1941 r. Maria Grzelak wyjechała do Kazachstanu. Rok później (w 1942 r.) zmarła na gruźlicę. Te dane pochodzą z krótkiego szkicu biograficznego nieznanego autorstwa, sporządzonego odręcznie po polsku, z widocznymi błędami językowymi. Zgodnie z podanymi informacjami autor szkicu zajął się pochówkiem Marii Grzelak na obczyźnie.

/ Dokument ze zdjęciem Marii Grzelak z końca lat 30. XX w., ze zbiorów AAN /

Franciszka Marianna Gutowska

Nie rozmawiam z tyranami

/ Fotografia Franciszki Gutowskiej z 28.01.1912 r.,
ze zbiorów APW /

Handwritten text in Cyrillic script, likely a prison record or document related to Franciszka Gutowska. The text is written in a cursive hand and is partially obscured by the photograph and stamps.

Urodziła się w Warszawie 19.06/01.07.1889 r. jako córka małżonków Gutowskich, tj. Franciszka i Antoniny z d. Metlerskiej. Tak wynika z odszukanego aktu urodzenia, natomiast w dokumentach więzienneo-śledczych pojawia się również data 01.07.1891 r.

Franciszka raz jest przedstawiana jako mieszcanka, a innym razem jako chłopka. O skali zamieszania w tej sprawie może świadczyć fakt, że brana była pod uwagę i sprawdzana w toku śledztwa nawet przynależność Gutowskiej do stanu szlacheckiego. Jednak podana w akcie urodzenia profesja jej ojca czyni bardziej prawdopodobną wersję, że wywodziła się z niższych warstw społecznych. Na swoje utrzymanie zarabiała jako szwaczka w warszawskiej pracowni „Kote” przy ul. Piwnej 13, natomiast mieszkała, wraz z owdowiałą matką, przy ul. Nowomiejskiej 13 m. 35 w Warszawie.

Została aresztowana 14.12.1910 r. w mieszkaniu ojca innej działaczki – Zofii Muszkat, pod adresem Wspólna 39. Podczas przeszukania znaleziono zaadresowaną na nią dużą kopertę z ryciną Matki Bożej w oprawie, pod którą był ukryty rękopis w języku polskim, przeznaczony do opublikowania w nr. 180 „Czerwonego Sztandaru”, tj. gazecie będącej partyjnym organem SDKPiL. Przesyłka pocztowa zawierała informację, że rycina jest podarunkiem od ciotki z Krakowa. Początkowo zatrzymana zeznała, że bardzo się zdziwiła, ponieważ do tej pory nie otrzymywała podarunków od ciotki przebywającej w krakowskim klasztorze. Później przyznała, że została uprzedzona o nadejściu na jej adres przesyłki, którą miała niezwłocznie przekazać

kwestionariusz zesłanej: ←

- { Narodowość } polska
- { Wyznanie } rzymskokatolickie
- { Pochodzenie } mieszczańskie lub chłopskie, ewentualnie szlacheckie
- { Wiek } 22–23 lata
- { Data urodzenia } 19.06./01.07.1889 r. (podawano również 01.07.1891 r.)
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } Warszawa
- { Zawód / źródło utrzymania } szwaczka bielizny
- { Wykształcenie } ledwo piśmienna ze znajomością jęz. rosyjskiego
- { Status } niezamężna (później wyszła za mąż)
- { Dane członków rodziny } ojciec Franciszek (zmarły w 1900 r. w wieku 39 lat), matka Antonina z d. Metlerska, bracia: Albin Gabriel, Feliks Izidor oraz Kazimierz (nie występują w dokumentacji więzienneo-śledczej, ani zesłańczej)
- { Przynależność partyjna } Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy (SDKPiL)
- { Sądzona przez } Warszawską Izbę Sądową z art. 102 k.k.
- { Wyrok } zesłanie na Syberię do guberni irkuckiej – na osiedlenie

dalej, ale – jak twierdziła – nic nie wiedziała o ukrytym w niej rękopisie.

W odróżnieniu od Zofii Muszkat, którą określono jako aktywną działaczkę SDKPiL, Franciszkę Gutowską uznawano za osobę sympatyzującą z partią, która zgodziła się wyświadczyć przysługę i pośredniczyć w przekazaniu przesyłki z Krakowa. Mimo to ją również ukarano pozbawieniem wszelkich praw i zesłaniem na wieczne osiedlenie na Syberii.

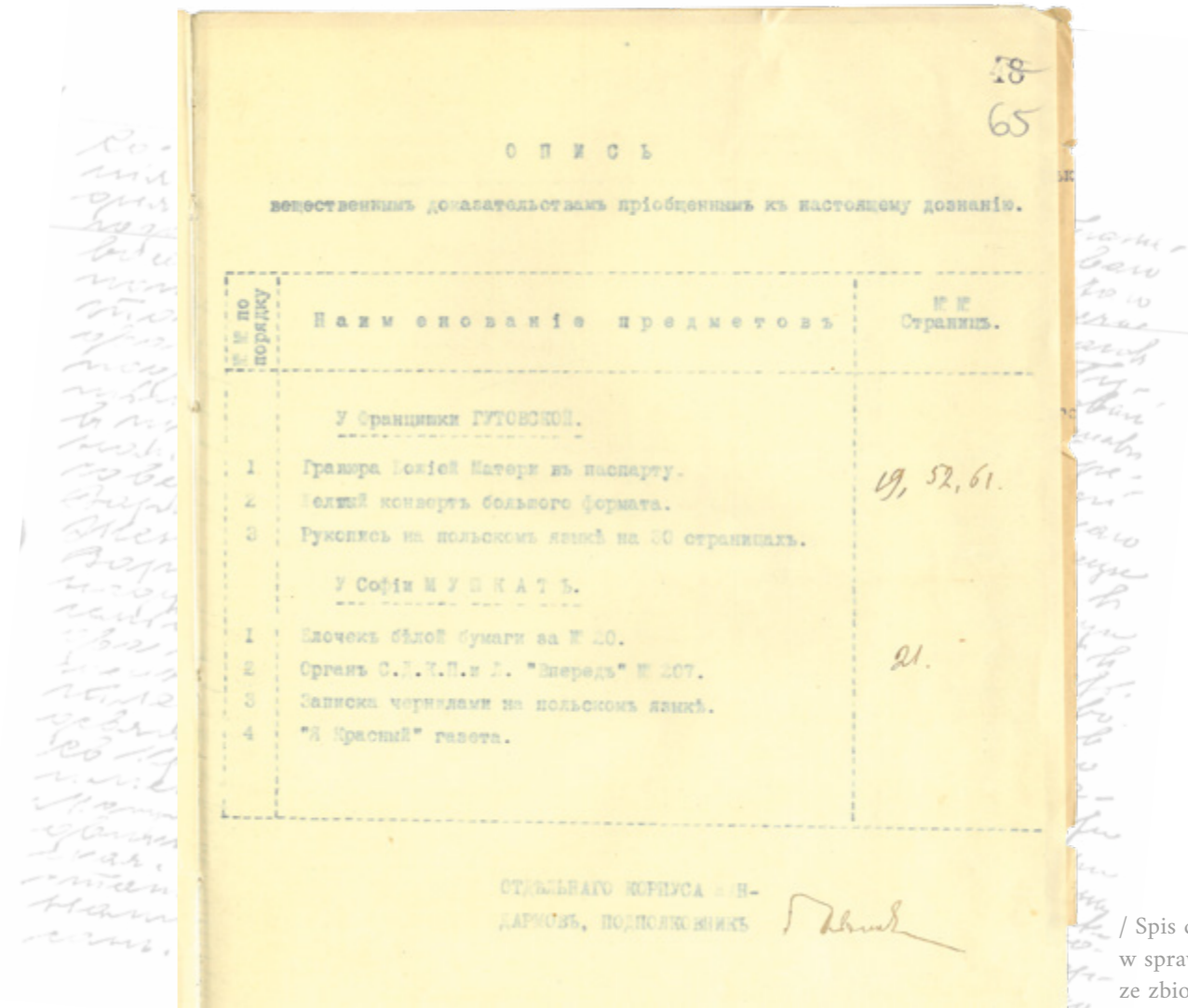
Zanim związała się z SDKPiL, Gutowska należała do Narodowego Związku Robotniczego i z tego powodu już wcześniej (w 1909 r.) była aresztowana i trafiła do więzienia przy ul. Spokojnej. Tam właśnie spotkała pierwszy raz Zofię Muszkat. Ta poświęciła jej sporo miejsca w swoich wspomnieniach „Lata wielkich bojów”, które wydała już pod nazwiskiem męża jako Zofia Dzierżyńska.

Przedstawiając swoje wrażenia po poznaniu Franciszki, napisała, że ta „młoda dziewczyna, szwaczka z jakiejś pracowni bielizny [...] ciągle płakała, była zupełnie nie uświadomiona politycznie. Zabrałam się do zaagitowania jej. Później została ona członkiem SDKPiL”. Przyczyn aresztowania w 1910 r. upatrywała w niedoświadczeniu Gutowskiej i nieprzebraniu konspiracyjnych zasad dotyczących dostarczenia przesyłki, co naraziło partię na szkody i przysporzyło im obu kłopotów. Jednak – jak stwierdziła Dzierżyńska – „na śledztwie Franka zachowała się bardzo

dobrze”. Autorka wspomnień opisała ich późniejszy pobyt w więzieniu, gdzie spotykały inne działaczki (m.in. Marię Grzelak, Władysławę Guzowską z SDKPiL), wzajemne wspieranie się, dzielenie jednej celi, szykowanie z pomocą Gutowskiej wyprawki dla dziecka, którego Zofia oczekiwała z Feliksem Dzierżyńskim, wspólną rozprawę sądową oraz przygotowania do zesłania, w tym przerabianie – przy wykorzystaniu umiejętności krawieckich Gutowskiej – otrzymanej odzieży i wszywanie w ubrania pieniędzy.

Zgodnie z relacją Dzierżyńskiej Franciszka Gutowska i jej matka „przyjęły wyrok z rozpaczą”. Tym większą, że dziewczyna była chora – pluła krwią, zdiagnozowano u niej gruźlicę, miała także coraz poważniejsze problemy na tle nerwowym. W marcu 1912 r. obie skazane działaczki zostały razem odesłane do guberni irkuckiej, jednak na Syberii je rozdzielono. Z opublikowanych wspomnień Zofii wynika, że po tym, jak zbiegła z zesłania, przyczyniła się do zorganizowania ucieczki Gutowskiej. Ta przedostała się do Krakowa i zamieszkała właśnie u Zofii.

Dalsze losy Franciszki znane są jedynie ze wspomnień Dzierżyńskiej: „Po rozpoczęciu się wojny w roku 1914 i wkroczeniu do Zagłębia Dąbrowskiego wojsk austriacko-niemieckich Franka przeniosła się do Zagłębia, gdzie po pewnym czasie wyszła za mąż. W latach 30-tych zmarła w Warszawie na cukrzycę”.

/ Spis dowodów w sprawie z 1911 r., ze zbiorów APW /

Władysława

Guzowska,

później Słomczyńska

Głównym zadaniem, chcąc poznać zgodność (wojko w było na pogotowie) nabrał robotników, zapropowal cym wybrać starostów, którzy według nowego prawodawstwa t. „Klasa robotnicza w rękach policji” mają załatwić „niepomocnością” w fabrykach. Robotnicy się zgodzili, starostów, którzy przychodzili się wkrótce do upadku strajku. Na wieści o strajku w „Francuskiej” fabryce zastrejowali i robotnicy z „Czarnomorskiej” fabryki. 10 czerwca komitet znowa wydał odezwę, w której wyrażał znaczenie strajku, że skutecznie walczą z wyzyskiem można tylko przy zupełnej politycznej swobodzie. Nastój ogólny był bojowy, wskutek czego dyrektorzy fabryk zgodzili się na: 1) zmniejszenie osobistej rewizji; 2) uwolnienie robotników w soboty o 2-4 god., z płacą za cały dzień; 3) ścisłe przestrzeganie ludzkiego obowiązku się z robotnikami, i na parę pomniejszych ulg.

Wszelki okrzyk radości na czcąc cara w Raynie — równałby się uznaniu knuta, zandarna, nabajki i stryczka kate. Złachłonym były naród włoski, gdyby powitał cara! Tow. ministra mi odpowiedział, że przyjaźni cara nie słęga wątpiwać, w takim razie my uważamy się do ministra spraw zagranicznych, by zawiadomił cara, że dobrze zrobi, gdy zaniecha swego przyjaźni, w przeciwnym razie będzie wygwiedany! — (Głosy: kat nie może być naszym przyjacielem!) Oto przyczyna, dlaczego odłożono w Petersburgu wizytę cara.

Ostrzeżenie.
Ostrzegamy towarzyszy naszych i wszystkich uczciwych ludzi przed następującym, nadzwyczaj niebezpiecznym szpieciami-prowokatorami:
Kamień, w 1898 r. jako prowokator Lit. Soc. Dem.; pracował wówtowej; niedawno widziano go trochę pochylony, nos duży, rzymano go Chudym); ciemno-
dy sierpień i prowokator, znany d 1 1/2 rokiem mieszkał stale przy ul. Piekarskiej pod Nr. 31, w ulotnił się niewiadomo dokąd.
wy. Pracował w firmie Singera. W waży; twarz podługą - pomieszczenia najszybciej oddał rig szawskiego i wypisał na niej przesilenia pomocy w załatwianiu le żadna partja rewolucyjna nie i, że jest to zwykłe lejałactwo k się z podobnem „upowalnic-
y zdajca i prowokator; kował, emnej, budowy mocznej, wzrost w Warszawie, był na zesłaniu ale w Warszawie.
lenym, w 1901-02 r. wywał mieniarz, wzrost średni, brunet, ci policzkowe wystające, duże; mało mówi, chodzi z apoz- r, ma dużo dzieci. Mieszka
Kozakiem, zdajca, prowokator; tyn, bródka na spłos, budowy średnia w X Pawilonie, potem wędził do Warszawy i najonje
ykiem, Małpę, Mordę, malarz ras duży, twarz krótka, czoło kator w Warszawie.
wannie.
Nasza młodzież* 5 r., księgarz r. i 50 kop., ksiąski 1,50 r., doktor 1 r., prezent 40 kop., 10 Mici 90 kop., leżnica 25 kop., rbi., deszczowa 4,50 r., z polista Nr. 12: 1 rb., na węglinów 1,75 r., Nad rowem 3 r., 20 m., na sarko chemiz. 10 m., 4,25 fr., F. O. T.: 15,70 fr., ze
otnicza w rękach policji. — nie dorotkarzy warszawskich. — ramie brodzi. — Zida. Ostrzajdł tow. Stejlsberga. — Białystok, niedemokratyczna. — Z fabryk i skryjnego towarzystwa „August go. — Z tachu szawskiego. — stek, Fabryka Budowa Kłachta, Kewińska. — Z Rasji: Masowy dżonie towarzyszy. — Z zgra- ostrzeżenie. — Pokwitowanie. —
nkcji.
y adzwad należy:
1. Cullmannstr. 8 III,
ub wewnętrznej dla redakcji
prośny o stawianie daty na Redakcja.
Sztandar!

/ Fotografia Władysławy Guzowskiej z 15.03.1911 r., ze zbiorów APW/

kwestionariusz zesłanej:

- { Narodowość } polska
- { Wyznanie } rzymskokatolickie
- { Pochodzenie } mieszczańskie
- { Wiek } 25 lat
- { Data urodzenia } 25.11.1885 r. (podawano też 1886 r.)
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } Warszawa
- { Zawód / źródło utrzymania } szwaczka bielizny
- { Wykształcenie } ledwo piśmienna bez znajomości jęz. rosyjskiego
- { Status } panna (później wyszła za mąż)
- { Dane członków rodziny } ojciec Paweł, syn Jerzy (2 lata), siostra o nieznanym personaliach, później mąż Stanisław Słomczyński
- { Przynależność partyjna } Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy (SDKPiL)
- { Sądzona przez } Warszawską Izbę Sądową z art. 126 k.k., Senat Rządzący
- { Wyrok } zesłanie na Syberię do guberni jenijskiej – na osiedlenie

Informacji o pochodzeniu Władysławy Guzowskiej i jej sytuacji życiowej dostarcza dokumentacja zesłańcza tej kobiety, zgodnie z którą urodziła się w rodzinie mieszczańskiej w Warszawie pod koniec listopada 1885 r. (inne źródła spoza zasobu archiwalnego podają też 1886 r.). Przypisany jej patronimik wskazuje na to, że była córką Pawła. Opisano ją jako pannę, która miała dwuletniego synka Jurka. Na życie i utrzymanie swego dziecka zarabiała szyciem bielizny.

W spisanych na zesłaniu wspomnieniach zatytułowanych „Z życia Warszawy podczas rewolucji 1905 r. (Wspomnienia robotnicy-esdeczki)”, które są przechowywane w AAN, Władysława Guzowska przedstawiła rewolucyjne wydarzenia tamtych czasów z perspektywy naocznego świadka i uczestniczki wielu z nich. Brała udział w wystąpieniach, manifestacjach i protestach, które odbywały się wówczas w Warszawie. Bywały takie zajścia, że jak pisała: „uciekać nie było gdzie, byliśmy zmuszeni czekać i patrzeć śmierci prosto w oczy”. Krwawe zakończenie wielkiej demonstracji z okazji 1 maja 1905 r. tak relacjonowała: „wkroczyliśmy w Aleje Jerozolimskie, a tu na samym wstępie przyjęli nas żołnierze piechoty straszną salwą wystrzałów. Padło wielu zabitych i rannych [...]. Wtedy, ile tylko zostało nas żywych wydostaliśmy się na ulicę Nowogrodzką, ale tam żołnierze ze śmiechem obrzucili nas kamieniami”. Dalej wspominała, że „lotry” i „carskie zbiry” nie pozwoliły na pochówek zabitych demonstrantów, „przyjechali kozacy i zaczęli bić nahajkami zebranych [...] mojej siostrze złamali rękę w obojczyku”. Wzmianki o siostrze to właściwe

jedynie odniesienie do rodziny, które pojawiło się w tych wspomnieniach. Guzowska skupiła się w nich na opisie rozgrywającej się na jej oczach i przy jej udziale historii, nie unikając ostrych słów i przykładów drastycznych scen. Pisała o bezwzględnie stłumionej demonstracji dzieci latem 1906 r., którym dała „na czerwony papier, aby sobie zrobiły sztandar”, a dalej o matkach szukających na drugi dzień dzieci po szpitalach. Przedstawiała zarówno zorganizowane zgromadzenia, jak i spontaniczne manifestacje, w jakie przeradzało się przenoszenie ofiar, np. zabitego bagnetem podczas ulicznych zajęć 18-letniego robotnika lub zastrzeżonego w więzieniu działacza. Towarzyszyło temu rozwijanie sztandarów, śpiewanie rewolucyjnych pieśni i marszów

żałobnych, a w przypadku okoliczności więziennych także brzęk kajdan, co według słów Guzowskiej sprawiało „widok i wrażenia nie do opisania”. Ze wspomnień działaczki wynika, że pracowała (głównie nocami) w drukarni i redakcji, roznosiła nielegalną literaturę, a także niezwykle ciężkie ołowiane odlewy służące do powielania odezw. Ponadto zajmowała się przewożeniem broni, którą ukrywała pod ubraniami. O jednej z takich brawurowych i ryzykownych akcji tej esdeckiej dromaderki napisał później Wojciech Giełżyński w książce pt. „Budowanie Niepodległej”: „Razu pewnego, zamiast bibuły, przywiozła z Sosnowca 8 belgijskich browningów, ukrytych za stanikiem!”. Sama Guzowska wspominała, że oprócz pistoletów, tzw. bronków, przewoziła także zapasowe magazynki, które chowała w pończochach i tym sposobem zdarzyło jej się jednorazowo przewieźć nawet 16 sztuk takich magazynków.

W trakcie swojej działalności nie uniknęła aresztowań. W lipcu 1905 r. działacze SDKPiL zorganizowali we wsi Dembe Wielkie (obecnie Dębe Wielkie) koło Mińska Mazowieckiego konferencję z udziałem Feliksa Dzierżyńskiego, która zakończyła się zatrzymaniem wszystkich uczestników przez policję carską i przewiezieniem ich do zaimprovizowanego aresztu w Mińsku. Przedostała się do nich Władysława Guzowska z jeszcze jedną osobą, aby pozyskać adresy aresztowanych działaczy i zawiadomić ich rodziny. Guzowskiej udało się wejść do aresztu, ale nie zdołała już z niego wyjść. We wspomnieniach stwierdziła: „jak mysz złapałam się w pułapkę”. Razem z innymi została przewieziona do Warszawy, siedziała w więzieniu 10 dni, pozostali trzy, cztery miesiące, a najdłużej Dzierżyński, który – według relacji Guzowskiej – „wziął całą sprawę na siebie”.

Te wydarzenia, oddające sposób działania i rys osobowości Guzowskiej, przytoczył dr Andrzej Ossibach-Budzyński w swoim opracowaniu „PAWIAK Więzienie polityczne 1880–1915”.

Kolejny raz została aresztowana 25.04.1907 r. w wyniku obserwacji przez policję carską kilku drukarni, także tych działających legalnie, które za niewielką opłatą drukowały nielegalnie ulotki pierwszomajowe. Guzowska wraz z innymi towarzyszami weszła do składu, w którym – jak się wyraziła – już czekały na nich „pachołki carskie”, rekwirując wydrukowaną literaturę. A aresztantów „jak baranków bożych poprowadzili do ratusza”. Autorka wspomnień napisała: „była sprawa dość duża i po roku siedzenia niektórym towarzyszom dali katorgę, a niektórym wysyłkę na osiedlenie w Syberji [pisownia oryginalna], gdzie i ja do dziś dnia przebywam”. Przed zesłaniem Guzowska trafiła do Warszawskiego Więzienia Żeńskiego. Zofia Dzierżyńska, którą tam spotkała, opisała ją w swojej książce wspomnieniowej pt. „Lata wielkich bojów” jako „dzielną młodą robotnicę, która zajmowała się partyjną techniką i nieraz z polecenia Józefa [Feliksa Dzierżyńskiego] przewoziła przez granicę literaturę i broń. Po kilku miesiącach została skazana na wieczne osiedlenie na Syberii”. Na zesłanie miała udać się bez dziecka, które pozostawało w Warszawie pod opieką rodziny. Guzowską wysłano do guberni jenijskiej 23.05.1911 r., co potwierdza końcowa adnotacja zamieszczona w więziennej księdze przyjęć pod nr. 114 z 1910 r. Ten wpis zawiera informację, że oprócz postanowienia Warszawskiej Izby Sądowej z 24.06.1908 r. w jej sprawie zapadł też wyrok Senatu Rządzącego, datowany na 25.11.1910 r. Po dotarciu z konwojem na

/ Rozpędzenie warszawskiej demonstracji w 1905 r.
– kopia zdjęcia,
ze zbiorów APW /

Syberię trafiła do powiatu kańskiego, gdzie zmagala się z problemami materialnymi i trudnymi warunkami bytowymi, była „bez grosza, bez ciepłej odzieży i obuwia”, jak wspominała Dzierżyńska, która przekazała te informacje mężowi. Feliks Dzierżyński dobrze pamiętał Guzowską z wcześniejszej wspólnej działalności, toteż przyczynił się do udzielenia jej pomocy: „Za jego udziałem Krakowski Związek Pomocy Więźniom Politycznym posłał jej nieco pieniędzy, a organizacja pomocy więźniom w Warszawie wysłała obuwie i odzież”. Ze wspomnień Dzierżyńskiej wynika, że w guberni jenijskiej „...ją [Władysławę Guzowską] zastała Rewolucja Październikowa. W czasie wojny domowej wraz z mężem, Stanisławem Słomczyńskim, pomagała partyzantom w walce z białogwardystami. Schwytana przez kołcza-

kowców, skazana została na śmierć, ale udało jej się zbiec”.

Informacje o późniejszych wydarzeniach z życia działaczki i jej męża, urodzonego w Polsce w 1887 r., zostały odnalezione w źródłach rosyjskich. Okazuje się, że małżonkowie przebywali w Krasnojarsku. Słomczyński kierował tam warsztatami w Fabryce Obuwia „Spartak”. Został aresztowany przez NKWD 01.09.1937 r. i osądzony 21.11.1937 r. Skazano go na śmierć przez rozstrzelanie. Wyrok wykonano 01.12.1937 r. w Krasnojarsku. Władysława została zatrzymana po śmierci męża. Jako dokładną datę jej aresztowania podano 02.06.1938 r. Sąd w Krasnojarsku sprawę zakończył 22.08.1939 r., uniewinniając kobietę. I na tym ślad się urywa. Nie wiadomo, co się z nią działo dalej.

Maria Kamińska

/ Fotografia Marii Kamińskiej z 30.01.1909 r.,
ze zbiorów APW /

Maria Kamińska – młoda fabrykantka z Warszawy, została aresztowana i osadzona w Warszawskim Więzieniu Żeńskim, o czym informuje wpis nr 254 z 28.05.1908 r., zamieszczony w więziennej księdze przyjęć. Poza wymienionym wpisem zachowała się w odniesieniu do tej osoby jedynie dokumentacja zesłańcza, zgodnie z którą Maria Kamińska, niezamężna córka Wincentego, była oskarżona o prowadzenie w lutym 1908 r. przestępczych działań i skazana na osiedlenie w guberni jenijskiej. Na Syberię została odesłana 07.02.1909 r. wraz z Kazimierą Gajewską, Józefą Franasz i Wandą Buczek. Z powodu stosunkowo popularnych i tym samym powtarzalnych personaliów (w podobnym czasie działała inna Maria Kamińska, znana jako Maria Aleksandra Kamińska, później Śmiarowska) trudno ustalić informacje dotyczące wcześniejszego życia Marii Kamińskiej, jej działalności przed aresztowaniem i późniejszych losów.

kwestionariusz zesłanej:

- { Narodowość } polska
- { Wyznanie } rzymskokatolickie
- { Pochodzenie } mieszczańskie
- { Wiek } 19 lat
- { Data urodzenia } ok. 1890 r.
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } Warszawa
- { Zawód / źródło utrzymania } fabrykantka / na utrzymaniu rodziców
- { Wykształcenie } piśmienna bez znajomości jęz. rosyjskiego
- { Status } niezamężna
- { Dane członków rodziny } ojciec Wincenty
- { Przynależność partyjna } ?
- { Sądzona przez } Warszawski Wojenny Sąd Okręgowy z art. 102 k.k.
- { Wyrok } zesłanie na Syberię do guberni jenijskiej – na osiedlenie

Stanisława Wanda Paulina Krasuska,

ps. Stasienka, Stasiulka, S. Konopacka

/ Fotografia Stanisławy Krasuskiej z 02.11.1907 r.,
ze zbiorów APW /

Stanisława Krasuska

Nie rozmawiam z tyranami

Potwierdzam odbiór odznaki "KRZYŻA NIEPODLEGŁO
ŚCI" wraz z dyplomem wystawionym na moje imię.-

Warszawa, dn. 23 kwietnia 1931r.

Stanisława Krasuska

kwestionariusz zesłanej:

- { Narodowość } polska
- { Wyznanie } rzymskokatolickie
- { Pochodzenie } szlacheckie
- { Wiek } 35 lat (podano 34 lata)
- { Data urodzenia } 29.02.1872 r.
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } wieś Targówek w gub. warszawskiej
(obecnie część Warszawy)
- { Zawód / źródło utrzymania } prywatna księgowa / na utrzymaniu rodziny
- { Wykształcenie } odebrała domowe wykształcenie w zakresie 7 klas,
studiowała nauki społeczne w dawnym tzw. Latającym Uniwersytecie,
znała jęz. rosyjski
- { Status } niezamężna
- { Dane członków rodziny } ojciec Maurycy, matka Eleonora z d. Hoer/
Herowska, bracia: Jan (50 lat), Stanisław (40 lat), siostra Maria
- { Przynależność partyjna } Polska Partia Socjalistyczna (PPS)
- { Sądzona przez } Warszawski Wojenny Sąd Okręgowy z art. 126 k.k.
- { Wyrok } zesłanie na Syberię do guberni jenijskiej – na osiedlenie

Urodziła się 29.02.1872 r. w zubożalej rodzinie szlacheckiej jako córka leśnika Maurycego Krasuskiego i Eleonory z d. Hoer/Herowskiej (w aktach jest spotykany zarówno oryginalny zapis nazwiska rodzowego matki, jak i jego spolszczona wersja). Ojciec był starszym bratem Dominika Krasuskiego – powstańca styczniowego, który został stracony przez powieszenie na stokach Cytadeli Warszawskiej 17.08.1864 r.

Początkowo Krasuska jako osoba sympatyzująca z PPS używała swojego mieszkania na potrzeby partii (po opuszczeniu Targówka mieszkała m.in. przy ul. Pięknej 16 B w Warszawie). Miała u siebie skład broni i dynamitu, przenosiła bomby. W 1905 r. wstąpiła oficjalnie do PPS, prowadziła biuro i technikę w Warszawskim Okręgu Podmiejskim. W 1906 r. została aresztowana po raz pierwszy w związku z przygotowaniem zbrojnego zamachu na sztabkapitana Konstantynowa. Od 29.03.1906 r. była więziona w Warszawskim Areszcie Policijnym. W aktach sprawy zachowało się podanie z 1906 r., w którym Jan Krasuski występował z dramatycznym apelem o wzięcie pod uwagę trudnego położenia i słabego zdrowia siostry. Na mocy rozporządzenia z 15.07.1906 r. warszawskiego generał-gubernatora G. Skałona Krasuska została skazana na zesłanie do guberni astrachańskiej. Ostatecznie karę zmieniono na wydalenie z Królestwa Polskiego.

Wyjechała do Zakopanego, gdzie poznała Józefa Piłsudskiego. Później zdecydowała się na samowolny powrót do Warszawy i kontynuowanie działalności konspiracyjnej. Blisko współpracowała z Józefem Uziembłą – działaczem

PPS-FR, który był głównym organizatorem składu nielegalnej literatury i broni przy ul. Grzybowskiej 6 w Warszawie. W styczniu 1907 r. Krasuska została ponownie aresztowana podczas wykonywania zadań związanych ze składowaniem i kolportowaniem m.in. „Robotnika”.

/ Fotografia Stanisławy Krasuskiej z 1934 r.,
ze zbiorów CAW /

W czasie zatrzymania zdążyła zjeść spis abonentów partyjnych wydawnictw. Aresztowaniem objęto wówczas także inną działaczkę PPS – Antoninę Uziembło, która pracowała w tym samym składzie, co Krasuska. Obie kobiety były sądzone przez Warszawski Wojenny Sąd Okręgowy z art. 126 Kodeksu karnego. Stanisława Krasuska została skazana na pozbawienie praw i osiedlenie w guberni jenińskiej. W początkach grudnia 1907 r. wywieziono ją na Syberię. Dojechała do Rybnego nad Angarą, skąd uciekła do Warszawy, a następnie przedostała się do Krakowa.

W poszukiwaniu pracy wyjechała do Lwowa, gdzie zatrudniła się w redakcji „Kurier Lwowski”. W 1908 r. wstąpiła tam do Związku Strzeleckiego, a potem przeszła kurs ćwiczeń i wykładów. W sierpniu 1913 r. przyjechała ze Lwowa do Warszawy, o czym dowiedzieli się agenci carskiej policji politycznej, którzy mieli obserwować Krasuską i doprowadzić do jej aresztowania. W aktach Ochrań z tego czasu zachowały się informacje dotyczące działaczki, dokładny opis jej ubioru i wyglądu, łącznie z takimi charakterystycznymi szczegółami jak brodawka na policzku czy noszone *pince-nez* w błyszczącej oprawie. Ustalono, że bywała wówczas w kawiarni Ostrowskiego przy ul. Marszałkowskiej.

Krasuska powróciła do Warszawy, ponieważ otrzymała rozkaz podjęcia pracy wywiadowczej i akcji werbunkowej do Legionów. Miała mobilizować młodzież do I Batalionu Warszawskiego. Działała jako S. Konopacka stosownie do nielegalnego paszportu, który otrzymała w Oddziale Wywiadowczym. Z ramienia PPS wzięła udział w pracy Komisji Gospodarczo-Wojskowej przy Komitecie Naczelnym ZSN (późniejszym CKN), a potem pracowała w Kole Pomocy dla Legionistów, cały czas zajmując się zdobywaniem funduszy. W początkach sierpnia 1915 r. wstąpiła do Ligi

/ Pałac w Belwederze
– pocztówka,
ze zbiorów APW/

Kobiet. Z chwilą kiedy S. Konopacka przestała istnieć, Krasuska zmuszona była podjąć pracę zarobkową, by odciążyć rodzinę i znajomych, dzięki którym utrzymywała się do tej pory. Przyjęła propozycję starych przyjaciół, m.in. Tytusa Filipowicza (męża Wandy Kraheleskiej, uczestniczki zamachu na gubernatora G. Skalona) i rozpoczęła pracę w Biurze Prasowym Departamentu Wojskowego, gdzie była jedną z organizatorek poczty peowiackiej. Przydzielona do politycznej organizacji CKN, kierowała sekcją niestałych dochodów w SNN. W kwietniu 1918 r. została aresztowana i osadzona w dobrze znanym jej więzieniu – na Serbii. Niemcom zależało na wydobyciu informacji na temat składu osobowego Zarządu SNN, ale Krasuska odmówiła zeznań. Z więzienia wyszła w czerwcu 1918 r. dzięki staraniom rodziny i przyjaciół.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, ze względu na stan zdrowia Krasuska przez dwa lata nie mogła

kontynuować czynnej działalności społecznej, ale pozostawała w kontakcie ze wszystkimi organizacjami, z którymi wcześniej współpracowała. Podtrzymywała również dawne znajomości, m.in. z Marszałkową Piłsudską. Należała do Komitetu Obywatelskiego Pracy Kobiet, Towarzystwa Byłych Więźniów Politycznych, Związku Legionistów. W okresie międzywojennym podjęła mało płatną pracę urzędniczą w Kasie Chorych m.st. Warszawy, upatrując w tym możliwość połączenia pracy zawodowej z działalnością społeczną. W tym czasie mieszkała w Warszawie przy ul. Marszałkowskiej 85 m. 18.

Za swoją postawę i walkę o niepodległość Ojczyzny otrzymała: w 1916 r. odznakę Brygady LP „Za wierną służbę”, nadaną przez Józefa Piłsudskiego, w 1919 r. odznakę Krzyż POW, w 1930 r. odznakę pamiątkową Więźniów Ideowych, w 1931 r. Krzyż Niepodległości.

Zmarła 15.12.1946 r. w Warszawie.

Marianna Krupińska

z d. Pietrich/Petrych, ps. Ryksa, Pawłowa

/ Fotografia Marianny Krupińskiej z 28.01.1912 r.,
ze zbiorów APW /

Zgodnie z informacjami zawartymi w dokumentacji zesłańczej urodziła się 01.08.1869 r. we wsi Jesionka, w gminie Guzów na terenie powiatu błońskiego, należącego do guberni warszawskiej. Przy jej imieniu i nazwisku nie został podany patronimik. Znana jest również wersja, że urodziła się 11.08.1869 r. w Warszawie, nosiła nazwisko rodowe Pietrich/Petrych, a jej matką była Zofia, służąca wywodząca się z chłopstwa z powiatu błońskiego. Marianna wyszła za mąż za Józefa Krupińskiego i została matką kilkorga dzieci, przy czym w dokumencie sporządzonym w guberni warszawskiej dla każdej zesłanej osoby wymieniono czworo dzieci małżonków: Anastazję, Mariannę, Franciszka, Władysława. Według innego źródła mieli jeszcze jednego syna – Stefana Krupińskiego, urodzonego w Żyrardowie, działacza i ślusarza w Zakładach Żyrardowskich, również zatrzymanego i więzionego (1889–1946, ps. Julek).

Marianna Krupińska pracowała jako tkaczka i należała od 1903 r. do PPS. Była łączniczką z Warszawą, Grodziskiem i Pruszkowem, przechowywała i dostarczała broń na miejsce akcji bojowych PPS, przewoziła też literaturę. Oprócz tego zajmowała się agitacją i pomagała mężowi w prowadzeniu kasy Lokalnego Komitetu, uczestniczyła w wielu zebraniach partyjnych odbywających się w ich domu. Używała pseudonimów Ryksa i Pawłowa. Została aresztowana pod koniec 1909 r., niedługo po zatrzymaniu męża Józefa Krupińskiego, znaczącego działacza lokalnej organizacji PPS, oskarżonego o podżeganie do zabójstwa w grudniu 1908 r. robotnika żyrardowskiej fabryki Antoniego Niepostyna, któremu przypisano zdradę i wydanie w 1907 r. policji członków PPS.

O aresztowanych Krupińskich napisała później inna działaczka żyrardowskiej PPS Władysława Michałowska,

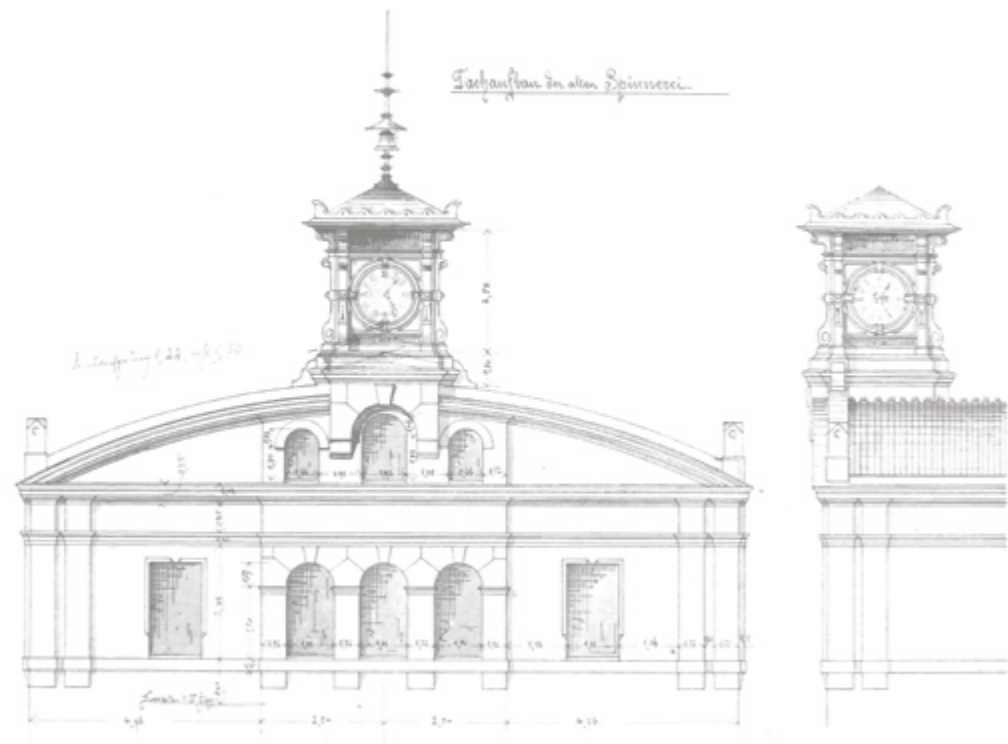
ps. Michalina, w swoich „Wspomnieniach robotnicy”: „Na śledztwie przede wszystkim zaczął mię sypać Józef Krupiński [...]. Później dowiedziałam się, że Aleksandrow ją [Mariannę Krupińską] zwolnił pod naciskiem jej męża, który postawił Aleksandrowowi za warunek, że będzie dalej sypał, o ile mu żonę wypuści. Aleksandrow wypuścił mu żonę, ale na nowo ją aresztował, jak tylko wypompał, co chciał od Krupińskiego”. Trudno dziś w pełni zweryfikować tę relację. Faktem jest, że małżonkowie, razem z innymi działaczami żyrardowskiej PPS, w tym wymienioną Władysławą

kwestionariusz zesłanej:

- { Narodowość } polska
- { Wyznanie } rzymskokatolickie
- { Pochodzenie } chłopskie
- { Wiek } 42 lata
- { Data urodzenia } 01.08.1869 r. lub 11.08.1869 r.
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } Warszawa / wieś Jesionka (gm. Guzów, pow. błoński) w gub. warszawskiej
- { Zawód / źródło utrzymania } tkaczka / robotnica fabryczna w Żyrardowie
- { Wykształcenie } niepiśmienna
- { Status } mężatka
- { Dane członków rodziny } matka Zofia, mąż Józef (52 lata, również aresztowany), dzieci: Anastazja (19 lat), Marianna (15 lat), Franciszek (17 lat), Władysław (11 lat), Stefan (również aresztowany)
- { Przynależność partyjna } Polska Partia Socjalistyczna (PPS)
- { Sądzona przez } Warszawską Izbę Sądową z art. 102 k.k.
- { Wyrok } zesłanie na Syberię do guberni irkuckiej – na osiedlenie

Starozakonny
pomocnicami oddziałami wszystkich klas
Salwadów Łyszczyńskich
P. P. P.

/ Wieża zegarowa i stara
przędzalnia lnu w Żyrardowie
– rzut i przekrój b.d., ze zbiorów
APW O/Grodzisk Maz. /

Michałowską i Heleną Walczak, byli najpierw w grodziskim areszcie, potem Mariannę Krupińską zwolniono i ponownie aresztowano. Do Warszawskiego Więzienia Żeńskiego trafiła w lutym 1910 r., a dokładnie 19.02.1910 r., o czym świadczy wpis nr 77 w więziennej księdze przyjęć. Jej mąż został przeniesiony do X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej.

W aktach prokuratorskich zachowały się podania Józefa Krupińskiego, w których prosił o zwrot zabranych wartościowych rzeczy, co umożliwiłoby zapewnienie bytu jego rodzinie. Pisał, że w domu pozostały dzieci i staruszka teściowa, która nie była w stanie zarobić na utrzymanie i po aresztowaniu jego i jego żony ich rodzina popadła w nędzę. Zdaniem Krupińskiego funkcjonariusze, którzy przeszukiwali ich mieszkanie w Żyrardowie przy ul. Długiej, zabrali srebrny zegarek kieszonkowy (o wartości 12 rubli), na srebrnym łańcuszku (o wartości 4 rubli) oraz weksel na 100 rubli, podpisany przez mieszkańca wsi Bolesławek o nazwisku Mizgalski. Ten człowiek podczas późniejszego przesłuchania przyznał, że wystawił weksel na pokrycie zaciągniętego długu. Informacje o zabraniu zegarka i weksła

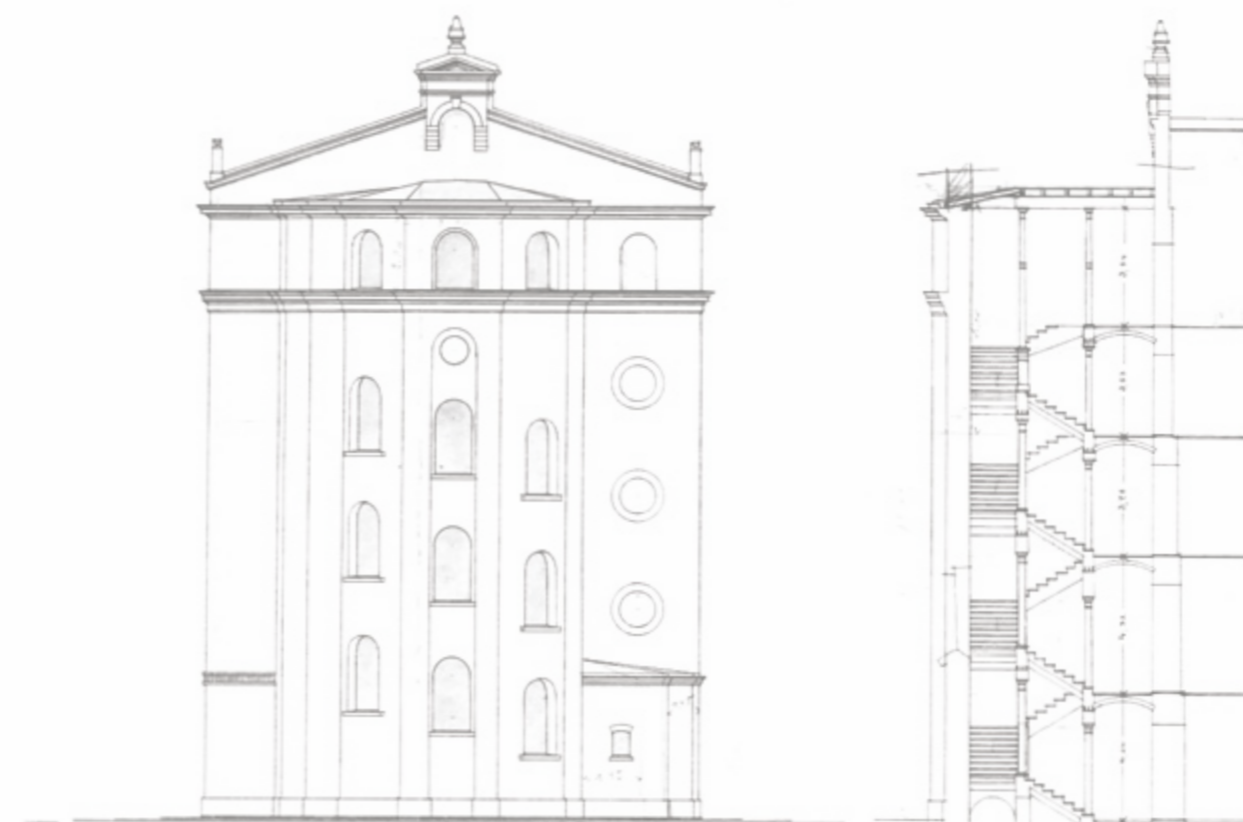
protokolarnie potwierdziły Marianna Krupińska z najstarszą córką Anastazją, natomiast funkcjonariusze w trakcie wewnętrznego dochodzenia zaprzeczali takiej wersji wydarzeń w swoich zeznaniach i spisanych oświadczeniach.

Z zachowanych akt wynika, że Krupińskim po uwięzieniu – w odpowiedzi na składane podania i prośby – umożliwiono spotkanie w celu omówienia spraw rodzinnych. Józef Krupiński został skazany w 1911 r. przez Warszawską Izbę Sądową na katorgę za przynależność do żyrdowskiej organizacji PPS-FR, natomiast Marianna Krupińska otrzymała wyrok zesłania do guberni irkuckiej na osiedlenie. Na Syberię wysłano ją w maju 1912 r. razem z Heleną Walczak.

Została uwolniona w 1917 r. w wyniku rewolucji lutowej i wyjechała najprawdopodobniej do Irkucka, a w 1921 r. powróciła do Polski. Zamieszkała w Żyrardowie, gdzie podjęła pracę. W 1938 r. odznaczono ją Krzyżem Niepodległości. W 1948 r. należała do miejscowego oddziału Związku Weteranów Walk Rewolucyjnych 1905–1918.

Zmarła 10.08.1955 r. w Żyrardowie.

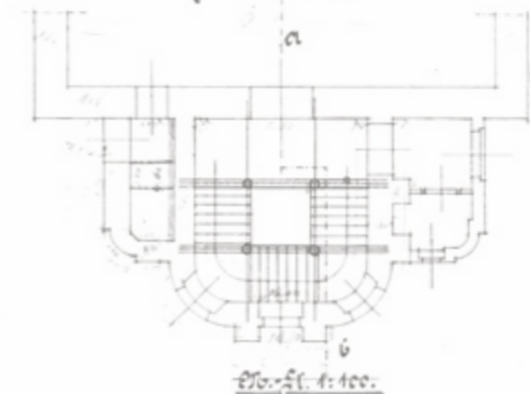
Zeissfabrik der Flachspinnerei.

Ansicht.

Grundriss.

Schnitt a-b.

St. 1: 100.

Z. 1: 100.

St. 1: 100.

60

Józefa Aniela Kunicka

/ Fotografia Józefy Kunickiej b.d.,
ze zbiorów APW/

W aktach śledczych Józefy Aniela Kunickiej występują dwie różne daty roczne (1877, 1880) w zakresie danych dotyczących jej urodzenia, jednak w kwestionariuszu wypełnionym własnoręcznie przez działaczkę w okresie międzywojennym potwierdza się ten wcześniejszy rok. Materiały zachowane w IPN jako dokładną datę urodzenia podają 23.02.1877 r. Pochodziła z Żytomierza, z rodziny Władysława, lekarza, powstańca styczniowego i Walerii z d. Berezowskiej. Miała kilkoro rodzeństwa, w tym starszego brata Władysława (1872–1941, ps. Antek, Kwieciński, Łukasz, Szymon), który był nauczycielem, zajmował się działalnością społeczną i polityczną jako członek PPS. W czasach carskich był niezwykle czynnym działaczem konspiracyjnym, w niepodległej Polsce pozostał wierny swym ideałom człowieka lewicy niekomunistycznej, wychowawcy, wolnomysliciela. Duży wpływ na drogę życiową rodzeństwa wywarła atmosfera domu rodzinnego, zdecydowanie patriotyczna i niepodległościowa. Przeżycia ojca z lat powstania, jego opowieści o represjach, aresztowaniach i zsyłkach, poparte postawą matki, kultywującej polskie tradycje niepodległościowe, odcisnęły niezatarte piętno i ukształtowały światopogląd zarówno Władysława, jak i Józefy Kunickiej. Takie idee i wartości, podobnie jak zamiłowanie do zdobywania wiedzy i pasje naukowe, były przekazywane z pokolenia na pokolenie w rodzinie Kunickich. Siostrzeniec Józefy i Władysława Kunickich – Władysław J. H. Kunicki-Goldfinger (1916–1995), który dzieciństwo i wczesną młodość spędził wraz z matką w domu wuja (jako przybrany syn), został profesorem Uniwersytetu Warszawskiego,

członkiem PAN, mikrobiologiem i autorem wielu publikacji w tej dziedzinie nauki. Jednocześnie był działaczem socjalistycznym, później solidarnościowo-opozycyjnym, współpracującym z Komitetem Obrony Robotników i internowanym w 1981 r.

Józefa Kunicka po opuszczeniu rodzinnych stron zamieszkała w Warszawie. Następnie w 1909 r. przeniosiła się do Lublina, gdzie uczyła matematyki w Żeńskiej Szkole

kwestionariusz aresztowanej:

- { Narodowość } polska
- { Wyznanie } rzymskokatolickie
- { Pochodzenie } szlacheckie
- { Wiek } 32 lata
- { Data urodzenia } 23.02.1877 r. (podawano również 1880 r.)
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } Żytomierz w gub. wołyńskiej
- { Zawód / źródło utrzymania } nauczycielka
- { Wykształcenie } szkoła średniego szczebla
- { Status } panna
- { Dane członków rodziny } ojciec Władysław, matka Waleria z d. Berezowska, siostry: Władysława, Waleria po mężu Goldfinger, Anna i brat Władysław, siostrzeniec Władysław Jerzy H. Kunicki-Goldfinger
- { Przynależność partyjna } Polska Partia Socjalistyczna (PPS)
- { Oskarżana } z art.129 k.k.
- { Wyrok } nie została skazana z braku wystarczających dowodów

Frakcja Rewolucyjna

Handlowej, którą z czasem wykupił jej brat Władysław Kunicki za sprzedany majątek na Wołyniu i przemianował na Gimnazjum Żeńskie Matematyczno-Przyrodnicze. Józefa Kunicka stała się najbliższą współpracowniczką brata nie tylko w szkole, ale i w PPS.

Została zatrzymana 16.11.1909 r. w Lublinie w związku ze sprawą Jadwigi i Heleny Lubińskich, które aresztowano 06.10.1909 r. w Warszawie, ponieważ żandarmeria pozyskała informację, że kobiety należały do Komitetu Centralnego PPS-FR. W czasie przeszukania mieszkania sióstr Lubińskich znaleziono listy z Lublina. W korespondencji była własnoręcznie przepisana przez Kunicką (co potwierdziła ekspertyza grafologa) deklaracja delegatów ustępujących z 9 Zjazdu PPS. Deklaracja ta została opublikowana w numerze 200 „Robotnika”, tj. organie PPS.

W kolejnych miesiącach Józefa Kunicka była zatrzymywana i przesłuchiwana, potem zwolniona za kaucją 300 rubli, którą sama wpłaciła w marcu 1910 r. Ostatecznie sprawę zakończono bez wyroku skazującego z powodu niewystarczających dowodów winy, o czym świadczy dokument z 28.03.1911 r. Prowadzący dochodzenie uznali, że odręcznie przepisana deklaracja jest świadectwem braku bliższych kontaktów z członkami partii, od których mogłaby z łatwością otrzymać dowolną liczbę egzemplarzy, potrzebną jej do rozpowszechniania.

Józefa Kunicka poświęcała wiele czasu i uwagi działalności społeczno-oświatowej, ukierunkowanej na otwieranie szkół, kursy dla analfabetów, odczyty na temat równouprawnienia i emancypacji kobiet. Pracowała w ramach Lubelskiego Towarzystwa Szerzenia Oświaty „Światło”, z którym związany był Stefan Żeromski, a także Władysław

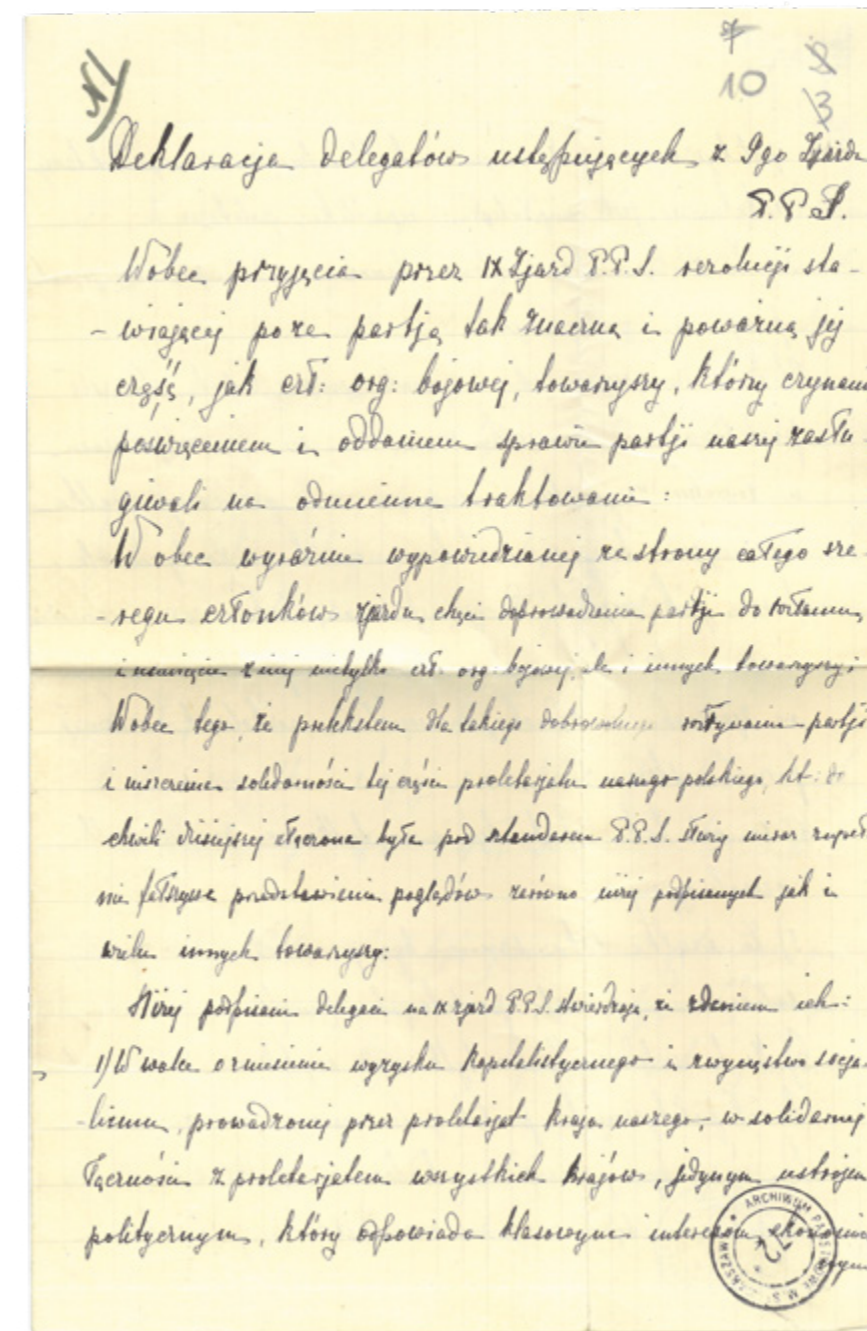
Kunicki. W latach 1922–1926 była wiceprzewodniczącą Komisji Powszechnego Nauczania. Pełniła także funkcję przewodniczącej Wydziału Kobiecego Okręgowego Komitetu Robotniczego PPS w Lublinie oraz sekretarza Zarządu Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego w Lublinie.

W okresie międzywojennym była trzykrotnie wybierana do Rady Miejskiej w Lublinie. Z protokołów Rady wyłania się obraz Józefy Kunickiej jako osoby walczącej o polepszenie losu robotników pracujących za głodowe stawki oraz występującej o wprowadzenie obowiązku nauki w szkołach powszechnych. Była jedną z tych kobiet, które „podczas posiedzeń Rady wykazywały się wysoką kulturą osobistą i bardzo dobrą orientacją w procedowanych sprawach. W związku z tym często korzystały z możliwości zabrania głosu czy też złożenia wniosku. Ich postawa mogła służyć za przykład dla reszty kobiet, które dopiero odnajdywały się w nowych realiach i odkrywały ścieżki wiodące do praktycznego wykorzystania równouprawnienia zagwarantowanego im w Konstytucji z 17 marca 1921 r.”, jak zauważyła Anna Jakimowicz w artykule „Działalność kobiet w lubelskim samorządzie miejskim w latach 1919–1939”.

W 1928 r. Józefa Kunicka została odznaczona srebrnym Krzyżem Zasługi, zaś w 1931 r. Krzyżem Niepodległości, chociaż sama stwierdzała: „Specjalnych zasług nie mam – spełniłam tylko obowiązek obywatelski w miarę sił i możliwości – tak jak powinien to robić każdy obywatel kraju i dlatego uważam, że nie zasługuję na żadne specjalne odznaczenie”.

W czasie II wojny światowej także była aktywna. Podobnie jak brat zaangażowała się w tworzenie struktur PPS-WRN.

Zmarła w 1956 r. w Lublinie.

/ Deklaracja – fragment rękopisu J. Kunickiej, ze zbiorów APW /

Wanda Janina Leman/Lehman, ps. Eustachia Michalina Mieszkowska

н о р з с т ó u w y z z

/ Fotografia Wandy Janiny Leman z 11.09.1908 r.,
ze zbiorów APW /

W. LEHMAN
OSTROWIEC
GUBERNIA RADOMSKA.

Курсъ къ шифру.

a b c d e f g h i j k l m
x 1 3 6 9 f 3 h 8 9 0

Urodziła się 02.01.1887 r. lub 18.12.1885 r., najprawdopodobniej w Warszawie, jako córka małżonków Leman/Lehman. Wiele jest niejasności i wariantowości w informacjach o niej, nie tylko w przypadku daty urodzenia. Są wątpliwości co do wyznania oraz personaliów jej i członków rodziny. Według niektórych zapisów archiwalnych nazywała się Wanda Janina Leman, czasem podawane było tylko imię Wanda, a innym razem – Janina. Przypisany jej patronimik wskazuje, że ojciec miał na imię Władysław, tymczasem w dokumentach najczęściej pojawiają się imiona Jan Jakub. Na papierze firmowym, na którym ojciec wypisał upoważnienie załączone do akt sprawy, widnieje nadruk „W. Lehman”, a podpisał się jako Jan Władysław Leman. Z tego też wynika, że nazwisko rodziny było różnie zapisywane, a przez lata zapis mógł ulec dalszym modyfikacjom. W opublikowanej w 1948 r. książce „Kobieta w polskim ruchu socjalistycznym” Adam Próchnik najprawdopodobniej miał na myśli właśnie tę członkinię PPS, kiedy pisał o Janinie Lechman, podając tym samym kolejny wariant zapisu jej personaliów.

Ojciec działaczki był przedsiębiorcą, prowadził sklep z towarami galanteryjnymi i biuro techniczne. Miejscem stałego zamieszkania rodziny był Ostrowiec w guberni radomskiej. W Warszawie mieszkała na terenie 13 cyrkułu. Została zatrzymana w mieszkaniu Stanisławy Paszkowskiej w Warszawie przy ul. Wspólnej 14 m. 9. Podczas przeszukania znaleziono przy niej dokument z danymi Eustachii Michaliny Mieszkowskiej oraz zeszyt z konspiracyjnymi zapiskami, które śledczym udało się rozszyfrować i odczytać jako warszawskie adresy. Kartka ze złamanym szyfrem została włączona do zachowanej dokumentacji więziennie-śledczej.

Rodzina podjęła starania o oswobodzenie kobiety (ze względu na stan zdrowia) za kaucją w wysokości 2 tys. rubli, którą w maju 1908 r. wpłacił ojciec. W sierpniu 1908 r. Wanda Janina Leman otrzymała wyrok skazujący na zesłanie i osiedlenie w guberni irkuckiej. Została tam odesłana jesienią 1908 r. wraz ze Stanisławą Goldman i Stanisławą Paszkowską. Dalsze jej losy nie są znane.

kwestionariusz zesłanej:

- { Narodowość } polska
- { Wyznanie } rzymskokatolickie lub ewangelickie
- { Pochodzenie } mieszczańskie
- { Wiek } ok. 21–23 lata (podano 21 lat)
- { Data urodzenia } 18.12.1885 r. lub 02.01.1887 r.
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } Warszawa
- { Zawód / źródło utrzymania } na utrzymaniu ojca
- { Wykształcenie } piśmienna bez znajomości jęz. rosyjskiego, odebrała domowe wykształcenie
- { Status } niezamężna
- { Dane członków rodziny } ojciec Jan Władysław lub Jan Jakub (50 lat), matka Marcjanna najprawdopodobniej z d. Pecz/Piecz (w czasie aresztowania córki nie żyła), bracia: Władysław (19 lat), Bronisław (15 lat), Jan (3 lata), siostry: Irena (13 lat), Helena (5 lat) i Wanda (4 lata)
- { Przynależność partyjna } Polska Partia Socjalistyczna (PPS)
- { Sądzona przez } Warszawski Wojenny Sąd Okręgowy z art. 102 k.k.
- { Wyrok } zesłana na Syberię do guberni irkuckiej – na osiedlenie

Maria/Marianna Łękawska

/ Fotografia Marii Łękawskiej z 28.05.1909 r.,
ze zbiorów APW /

Niewiele wiadomo o życiu i działalności Marii czy też Marianny Łękawskiej, nieznane jest jej nazwisko rodowe. Poza wpisem nr 225 w więziennej księdze przyjęć pod datą 18.05.1909 r., który dotyczy Marianny Łękawskiej, osadzonej w Warszawskim Więzieniu Żeńskim i wysłanej później do guberni jenijskiej, jedynym źródłem danych jest dokument sporządzany w guberni warszawskiej dla każdej osoby skazanej na zesłanie. Wynika z niego, że pochodząca z guberni kieleckiej Maria Łękawska została oskarżona o prowadzenie w 1907 r. działalności przestępczej, osądzona przez Warszawski Wojenny Sąd Okręgowy 21.04.1909 r. i uznana za winną. Dokument poświadcza, że kobieta była skazana na osiedlenie w guberni jenijskiej, a na zesłanie miała udać się bez męża.

Historyk Adam Próchnik w swoim opracowaniu „Kobieta w polskim ruchu socjalistycznym”, wśród działaczek ukaranych zesłaniem i osiedleniem na Syberii wymienia osobę o podobnych personaliach, tj. Mariannę Łękowską. Bardzo możliwe, że jest to ta kobieta, której dotyczą zachowane archiwalia, ale – oprócz imienia i nazwiska w zbliżonym brzmieniu – nie zostały wskazane dodatkowe dane, pozwalające na weryfikację jej tożsamości i działalności. Najprawdopodobniej działała w PPS, jak zdecydowana większość kobiet występujących w opracowaniu Próchnika, jednak nie natrafiono na materiały potwierdzające jej przynależność partyjną. Nie została opisana we wspomnieniach współdziałaczek czy towarzyszy partyjnych, toteż nie udało się ustalić ponad wszelką wątpliwość, do jakiej partii należała ani odnaleźć informacji o jej dalszych losach.

Транспаренция
Белу Менцеву

/ Odcisk pieczęci lakowej
z dokumentacji Serbii,
ze zbiorów APW /

kwestionariusz zesłanej:

- { Narodowość } polska
- { Wyznanie } rzymskokatolickie
- { Pochodzenie } chłopskie
- { Wiek } 23 lata
- { Data urodzenia } 1886 r.
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } pow. pińczowski w gub. kieleckiej
- { Zawód / źródło utrzymania } zarobkowo zajmowała się praniem
- { Wykształcenie } piśmienna ze znajomością jęz. rosyjskiego, nauczanie domowe
- { Status } mężatka
- { Dane członków rodziny } ojciec Piotr, mąż Władysław (lat 31)
- { Przynależność partyjna } prawdopodobnie Polska Partia Socjalistyczna (PPS)
- { Sądzona przez } Warszawski Wojenny Sąd Okręgowy z art. 102 k.k.
- { Wyrok } zesłanie na Syberię do guberni jenijskiej – na osiedlenie

Aleksandra Modzelewska, ps. Gienia

ИМЕНА И ФАМИЛИИ		Имена родителей с указанием фами- лии матери по отцу	ВРЕМЯ РОЖДЕНИЯ			Место рождения	Имена матери отца	Прочие дети	Досто- инство	Рели- гиозн.	ПРИМЕЧАНИЯ
И у ж е н ы	Имена отца фамилии по отцу и матери по матери		Год	Месяц	День						
	Александра Модзелевская	Иосиф и Мария Ян- ковна Дзержан- овичи	25	июль	1886	Стрemieszyce Wielkie	Дзержан- овичи				

/ Fotografia Aleksandry Modzelewskiej z 20.03.1907 r.,
ze zbiorów APW /

Zgodnie z zachowanym wypisem z ksiąg ludności urodziła się 25.07/06.08.1886 r. w miejscowości Strzemieszyce Wielkie jako córka małżonków Modzelewskich, tj. Józefa i Marii z d. Dzierżanowskiej. W źródłach powtarza się też informacja, że pochodziła z miejscowości Brudzewice lub Brudzwicze w gminie Ossa, należącej do powiatu opoczyńskiego w guberni radomskiej. Tadeusz Gumiński (1906–2003), polski działacz społeczny, który opracowywał m.in. kartotekę łowickich działaczy ruchu robotniczego z okresu zaborów, w swoich notatkach wskazywał, że kobieta mogła przyjść na świat w 1882 r., ale podawał również datę 01.02.1888 r. W prowadzonych przez siebie poszukiwaniach dotarł do aktu małżeństwa Józefa Modzelewskiego z Aleksandrą Elżbietą Grzegorzewską, córką Stanisława i Franciszki z d. Perkowskiej, jednak wiele wskazuje na to, że był to niewłaściwy trop. Nie zgadzają się personalia rodziców, a ponadto ten akt małżeństwa był datowany na 1908 r., natomiast działaczka o takim nazwisku występowała już wcześniej, chociażby w 1907 r. podczas aresztowania, późniejszego śledztwa i oczekiwania na wyrok, przy czym nie miała wówczas statusu mężatki. Z tego wynika, że Modzelewska to jej nazwisko rodowe. W sporządzonej dokumentacji zesłańczej napisano, że była osobą niezamężną, pozostającą na utrzymaniu rodziców.

Ponad wszelką wątpliwość wiadomo, że Aleksandra Modzelewska działała pod pseudonimem Gienia i blisko współpracowała z członkiem OB PPS Ludwikiem Śledzińskim (1875–1944, ps. Mikołaj, Michał Jastrzębski, późniejszym

kwestionariusz zesłanej:

- { Narodowość } polska
- { Wyznanie } rzymskokatolickie
- { Pochodzenie } szlachecka
- { Wiek } 20 lat
- { Data urodzenia } 25.07/06.08.1886 r.
(podawano też 01.02.1888 r. i 1882 r.)
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } Strzemieszyce Wielkie, podawano Brudzewice/Brudzwicze (gm. Ossa, pow. opoczyński) w gub. radomskiej oraz Warszawę
- { Zawód / źródło utrzymania } na utrzymaniu rodziców
- { Wykształcenie } piśmienna ze znajomością jęz. rosyjskiego
- { Status } niezamężna
- { Dane członków rodziny } ojciec Józef, matka Maria z d. Dzierżanowska, brat o nieznanym personaliu
- { Przynależność partyjna } Polska Partia Socjalistyczna (PPS)
- { Sądzona przez } przez Warszawski Wojenny Sąd Okręgowy z art. 102 k.k.
- { Wyrok } zesłanie na Syberię do guberni jenijskiej – na osiedlenie

posłem na Sejm I Kadencji z ramienia PPS, w czasie okupacji działaczem PPS-WRN), który napisał o niej oraz okolicznościach ich zatrzymania i uwięzienia w swoich wspomnieniach zatytułowanych „Przejścia więzienne w Łowiczu i Warszawie (Rok 1906–1907)”, opublikowanych w 1933 r.

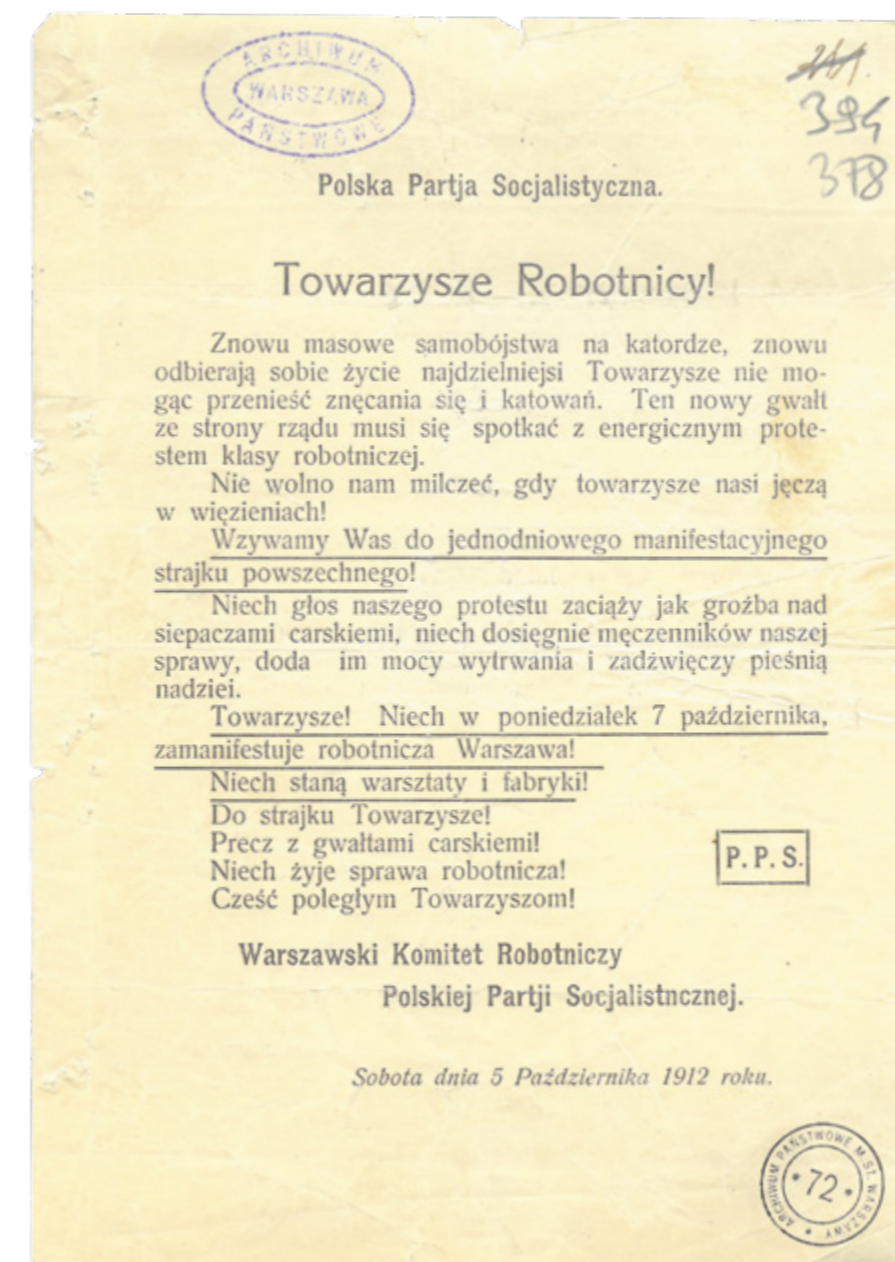
hac...
hac...

Zgodnie z relacją Śledzińskiego oboje zostali aresztowani 31.10.1906 r. w Łowiczu, podobnie jak Bronisław Dowgiałło (58 lat) i jego syn Józef (28 lat). Zatrzymana została też żona młodego robotnika – Dowgiałłowa, która na skutek ciężkiego przesłuchania dostała rozstroju nerwowego, przeraźliwie krzyczała i miała halucynacje, a po znalezieniu się w jednej celi z Aleksandrą Modzelewską brutalnie ją zaatakowała. Ta po pobiciu przez współwięźniarkę dostała krwotoku i wysokiej gorączki. Zły stan Modzelewskiej uniemożliwił realizację przygotowanego dla niej planu ucieczki.

Z Łowicza więźniowie zostali wkrótce przewiezieni do Warszawy. Aleksandra Modzelewska trafiła na Serbie, gdzie przez sześć tygodni była poddawana wyczerpującym nocnym przesłuchaniom. Po jednym z nich dostała ataku nerwowego i straciła przytomność na 40 godzin. Kontakt z członkami rodziny Modzelewskiej był utrudniony, ponieważ w tym samym czasie jej matka, aresztowana „z transportem bibuły pepeesowskiej”, siedziała w więzieniu lubelskim. Także brat Aleksandry, student Uniwersytetu Warszawskiego podejrzewany o przynależność do bojówki PPS, został

zatrzymany i uwięziony. Tymczasem jej wuj „bogaty inżynier z kolei Warszawsko-Wiedeńskiej był zaciętym narodowym demokratą i nieubłagany wrogiem P.P.S. [pisownia oryginalna], który bardziej zaszkodził, niż pomógł siostrzenicy ze względu na odmienność poglądów.

Aleksandra Modzelewska została wymieniona przez historyka Adama Próchnika w opracowaniu „Kobieta w polskim ruchu socjalistycznym” jako jedna z działaczek, przechowujących w tamtych czasach broń, prowadzących skład broni. Za swoją działalność została – według zachowanej dokumentacji zesłańczej – pozbawiona wszystkich praw oraz skazana na zesłanie i osiedlenie w guberni jenijskiej. Natomiast badający jej życiorys i działalność Tadeusz Gumiński zanotował, że miała trafić na trzy lata do guberni wiackiej. Z dalszych ustaleń Gumińskiego wynika, że dożyła II wojny światowej, a w czasie okupacji była aresztowana 27.04.1942 r. i następnie więziona na Pawiaku i Majdanku oraz w Ravensbrück. Nie wiadomo, z jakich źródeł korzystał badacz i na ile pewne są te informacje. Pozostaje wątpliwość, czy udało się przetrwać Modzelewskiej trudy życia wojenno-obozowego oraz jak potoczyły się jej losy.

/ Odezwa PPS z 1912 r., ze zbiorów APW /

Zofia Julia

Muszkat,

później Dzierżyńska,

ps. Bogdanka, Bogdana, Czarna, Wanda

АНКЕТНЫЙ ЛИСТ

1. Имя, фамилия, отчество (полное или сокращенное) *Здзиґмунта, Зофия Саломея, добродзе*

2. Дата рождения *26.11.1882*

3. Место рождения *Варшава*

4. Образование *Среднее специальное*

5. Место работы *Учитель музыки*

6. Место жительства *Варшава*

7. Дата заполнения анкеты *28.01.1912*

8. Подпись *Зофия Саломея*

/ Fotografia Zofii Muszkat z 28.01.1912 r.,
ze zbiorów APW /

Urodziła się 22.11/04.12.1882 r. w Warszawie w rodzinie Zygmunta i Salomei Stanisławy z d. Libkind, małżonków Muszkat, zgodnie z istniejącym aktem urodzenia sporządzonym w 1888 r. W tym roku rodzina Muszkat i członkowie rodziny o nazwisku Libkind przeszli konwersję i zmienili wyznanie na rzymskokatolickie. W dokumentacji więziennej-sledczej jako matka działaczki została wskazana Karolina z d. Szmurło. Tak naprawdę malarka Karolina Muszkat z d. Szmurło była macochą Zofii Julii Muszkat, a prawdziwa matka Salomea Stanisława zmarła w wieku 37 lat w pogoju. Zygmunt Muszkat, syn ekonomy w niewielkim podwarszawskim majątku, wcześniej przeniósł się do Warszawy, gdzie pracował na własne utrzymanie. Najpierw był subiektem w księgarni warszawskiej, potem został rachmistrzem i korespondentem w zakładach handlowych i przemysłowych.

W swojej książce wspomnieniowej pt. „Lata wielkich bojów”, którą Zofia Muszkat wydała w latach 60. XX w. pod nazwiskiem męża jako Dzierżyńska, napisała: „w moim domu rodzinnym panowała atmosfera głębokiego patriotyzmu, w którym wychowaliśmy się i my z bratem Stanisławem”. Matka Salomea zaszczerpiła w córce miłość do muzyki, ucząc ją „pięknych pieśni narodowych, zabronionych przez władze carskie”. Ojciec Zygmunt, który podczas powstania styczniowego, mając zaledwie 13 lat, przenosił broń i dostarczał żywność ukrywającym się w lasach powstańcom, opowiadał później swoim dzieciom o powstaniu, „o jego zdławieniu i ciężkim losie wielu setek ludzi zesłanych na Sybir”, jak wynika ze wspomnień Zofii.

Od 1897 r. Zofia Muszkat pracowała w Warszawie jako

kwestionariusz zesłanej:

- { Narodowość } ? (w dokumentacji zesłańczej nie podano)
- { Wyznanie } rzymskokatolickie
- { Pochodzenie } mieszczańskie
- { Wiek } 29 lat
- { Data urodzenia } 22.11/04.12.1882 r.
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } Warszawa
- { Zawód / źródło utrzymania } nauczycielka muzyki
- { Wykształcenie } piśmienna ze znajomością jęz. rosyjskiego, ukończyła Warszawskie Żeńskie Gimnazjum, uczyła się w latach 1900/01 i 1901/02 w Instytucie Muzycznym w Warszawie w klasie fortepianu średniego u prof. Różyckiego
- { Status } niezamężna – wg dokumentacji zesłańczej, w rzeczywistości mężatka
- { Dane członków rodziny } ojciec Zygmunt Muszkat, matka Salomea Stanisława z d. Libkind (w czasie aresztowania córki nie żyła), macocha Karolina z d. Szmurło, starszy brat Stanisław (zarządzał Lubelską Izbą Miar i Wag), młodszy przyrodni brat Czesław (zginął w Oświęcimiu podczas wojny), syn Jan (8 miesięcy), mąż Feliks Dzierżyński (1877–1926, w dokumentacji zesłańczej nie występuje, celowo zatajony przez żonę)
- { Przynależność partyjna } Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy (SDKPiL)
- { Sądzona przez } Warszawską Izbę Sądową z art. 102 k.k.
- { Wyrok } zesłanie na Syberię do guberni irkuckiej – na osiedlenie

do u opyretu noleceno u
"jest dużo przekładów na
listów E. D. i wspomnień

musnikowau mi także
i wiadomo jeszcze kiedy
i z dworku: w końcu grudnia
roku puławskiego roku.
W tym celu ekuzemplawy
ze Wam 1 ekuz. Wszyscy
ytkowystai urodzajny naji
ku.

Świadko o uychie ramialo-
czy koscia jakos kmiama u
h i czy mam kontynuoa-
tekstem polskim.

Wiskam dion
Wasy.

Dzierżyńska

prywatna nauczycielka. Wstąpiła do nielegalnego stowarzyszenia nauczycielskiego o charakterze kulturalno-oświatowym, w którym zainteresowała się „kwestią położenia kobiet pozbawionych wszelkich praw”. W końcu 1904 r. zaczęła współdziałać z SDKPiL, a we wrześniu 1905 r. została członkinią ugrupowania. Pracowała w technice partyjnej, przenosiła „bibulę”, czyli nielegalne wydawnictwa partyjne, była też propagandystką. Przez lata miała różne warszawskie adresy, m.in.: Krakowskie Przedmieście, ul. Marszałkowska 148, ul. Świętokrzyska 15 m. 21, ul. Sienna 23 m. 6, ul. Wspólna 39 m. 15, ul. Nowogrodzka 26 m. 5.

W czasie swojego kolejnego, trzeciego już, aresztowania za działalność w SDKPiL (pierwsze miało miejsce na przełomie 1906/1907 r., drugie we wrześniu 1909 r., a trzecie w grudniu 1910 r.) i następującego po nim śledztwa Zofia Muszkat posługiwała się nazwiskiem rodowym i podawała się za kobietę niezamężną, choć już 10.11.1910 r. poślubiła Feliksa Dzierżyńskiego w kościele św. Mikołaja w Krakowie. W czerwcu 1911 r. urodziła ich syna w więzieniu przy ul. Dzielnej w Warszawie. W materiałach archiwalnych zachowało się podanie ojca działaczki – Zygmunta Muszkata, który obawiał się, że pobyt w więzieniu zaszkodzi i matce, i dziecku, dlatego też starał się o ich uwolnienie, prosząc o wyznaczenie kaucji w małej kwocie ze względu na swą złą sytuację materialną. Do prośby zostało załączone zaświadczenie lekarskie, potwierdzające

fakt, że warunki więzienne mogą negatywnie wpłynąć na matkę i urodzone przed terminem dziecko, które potrzebowało specjalistycznej pomocy. Trudy opieki nad słabym i chorowitym synem w ciężkich warunkach więziennych, właściwie bez porady lekarskiej, a jedynie przy wsparciu innych uwięzionych z powodów politycznych kobiet (głównie Franciszki Gutowskiej, którą poznała już podczas poprzedniego pobytu w więzieniu) oraz odwiedzających ją członków rodziny (ojca i macochy) Zofia przedstawiła w swoich wspomnieniach. Opisała w nich starania matki-więźniarki walczącej o przetrwanie swoje i swojego chorego dziecka w skrajnie trudnej sytuacji, a później odczucia wynikające z konieczności rozłąki z synem. Zawilgocona cęła, brak pokarmu i lekarstw, ograniczone możliwości przygotowania posiłku dla dziecka i zapewnienia mu opieki medycznej to tylko niektóre z problemów, z jakimi borykała się wówczas. Były też dodatkowe zagrożenia. Przez pewien czas musiała dzielić celę z kobietą dzieciobójczynią, której zachowanie uważnie obserwowała, bojąc się o swoje małe dziecko. Sama była obiektem ataku ze strony innej, chorej umysłowo współwięźniarki. Martwiła się również o swego męża, z którym nie mogła się spotkać (porozumiewali się jedynie korespondencyjnie) oraz o ojca, który z powodu jej działalności i aresztowania miał kłopoty zarówno w pracy, jak i w domu.

Została osądzona w listopadzie 1911 r. przez Warszawską

Izbę Sądową we wspólnej sprawie z agitowaną przez nią Franciszką Gutowską, której adres był wykorzystywany do celów partyjnych. Ze względu na zatrzymanie Zofii Muszkat-Dzierżyńskiej oraz brak doświadczenia młodej Gutowskiej, która dostarczyła otrzymaną przesyłkę z Krakowa do mieszkania Zygmunta Muszkata przy ul. Wspólnej 39 bez zachowania zasad konspiracji i wystarczających środków ostrożności, doszło do wpadki. Służby odkryły, że w przesyłce z wizerunkiem Matki Bożej ukryto rękopis w języku polskim, stanowiący materiał do wydrukowania w nr. 180 „Czerwonego Sztandaru”, tj. gazecie będącej partyjnym organem SDKPiL. Obie kobiety otrzymały wyrok zesłania na Syberię i osiedlenia w guberni irkuckiej, dokąd skierowano je w marcu 1912 r. Na zesłanie Zofia Muszkat-Dzierżyńska udała się bez rodziny. Syn – dzięki pomocy uznanego już wówczas pedagoga Janusza Korczaka – w lutym 1912 r. trafił do prywatnego zakładu dla niemowląt Pani Sawickiej (znajomej doktora Korczaka), a później do stryja Zofii – Mariana Muszkata, który był lekarzem internistą. Dzierżyński w tym czasie mieszkał w Krakowie, ale ze względu na swoją sytuację czynnego działacza nielegalnej partii i ukrywającego się zbiega, nie był w stanie zapewnić odpowiedniej opieki synowi, a tym bardziej towarzyszyć żonie.

Po zesłaniu, z którego udało jej się uciec, nie powróciła do Warszawy, ponieważ groziło jej natychmiastowe

Robotnicy! Lokaut w Łodzi trwa, spieszcie na pomoc braciom Łódzkim!

aresztowanie. Zatrzymała się na krótko w Lublinie, a następnie w Krakowie. Tam pracowała w Krakowskim Związku Pomocy dla Więźniów Politycznych – organizacji, która pomagała materialnie katorżnikom i osobom zesłanym w głąb Rosji na osiedlenie bez względu na ich przynależność partyjną i narodową, a także finansowała ucieczki z Syberii. Z Krakowa przeniosła się już z synem, którego odzyskała w 1913 r., do Zakopanego, później wyjechała za granicę. Przebywała jakiś czas w Szwajcarii i tam po kilkuletnim okresie rozdzielenia doszło do spotkania z mężem Feliksem. Ostatecznie wraz z rodziną zamieszkała w Rosji. Przeżyła Dzierżyńskiego – Czerwonego Kata, zwanego również Krwawym lub Żelaznym Feliksem – o 42 lata.

Zmarła 27.02.1968 r. w Moskwie, gdzie przez wiele lat mieszkała, pracowała i działała jako komunistka.

Stanisława Aleksandra Anna Maria Paszowska

/ Fotografia Stanisławy Paszkowskiej z 11.09.1908 r.,
ze zbiorów APW /

Nie rozmawiam z tyranami

W archiwaliach występują rozbieżne dane dotyczące urodzenia Stanisławy Paszkowskiej. Według zachowanej dokumentacji więziennej i zesłańczej urodziła się we Włocławku lub Warszawie. Jako data urodzenia podawany jest zarówno 08.09.1881 r., jak i 19.09.1877 r. Z tego co wiadomo, przyszła na świat w rodzinie Karola Paszkowskiego, pisarza Sądu Pokoju w Kozienicach i Kazimierzy z d. Malinowskiej. Miała brata Bolesława, siostrę Wandę i drugą siostrę Janinę Iliasewicz, która była żoną rotmistrza pułku dragonów. Przez pewien czas przebywała w Krakowie, gdzie uczyła się w gimnazjum. W Warszawie mieszkała przy ul. Wspólnej 14 m. 9 wraz z wykonującą zawód nauczycielki siostrą Wandą i owdowiałą matką, która zarabiała na utrzymanie, prowadząc stolówkę. Sama pracowała w charakterze kasjerki w składzie aptecznym Domagalskiego w Warszawie.

Została aresztowana wraz z Wandą Janiną Leman w swoim miejscu zamieszkania. Oskarżono ją o przynależność do PPS i prowadzenie w 1907 r. przestępczych działań. W czasie przeszukania mieszkania, które udostępniała do celów partyjnych, odnaleziono kilka paszportów wystawionych na różne nazwiska, sporo innych nieuzupełnionych jeszcze dokumentów paszportowych, ujawniono także kauczukowe stemple i metalowe pieczęci z partyjnymi i urzędowymi treściami. Była sądzona przez Warszawski Wojenny Sąd Okręgowy 07.08.1908 r., który wydał wyrok zesłania i osiedlenia w guberni jenijskiej. Na Syberię odesłano ją jesienią

1908 r. razem ze Stanisławą Goldman i Wandą Janiną Leman, która została obwiniona i skazana w tej samej sprawie. Nie są znane późniejsze losy Stanisławy Paszkowskiej.

kwestionariusz zesłanej:

- { Narodowość } polska
- { Wyznanie } rzymskokatolickie
- { Pochodzenie } szlacheckie
- { Wiek } ok. 27–31 (podano 30 lat)
- { Data urodzenia } 19.09.1877 r. lub 08.09.1881 r.
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } Warszawa lub Włocławek
- { Zawód / źródło utrzymania } kasjerka
- { Wykształcenie } piśmienna ze znajomością jęz. rosyjskiego, uczyła się w krakowskim gimnazjum
- { Status } niezamężna
- { Dane członków rodziny } ojciec Karol (w czasie aresztowania córki nie żył), matka Kazimiera z d. Malinowska (54 lata), brat Bolesław (28 lat) i siostry: Wanda (22 lata) i Janina Iliasewicz (30 lat)
- { Przynależność partyjna } Polska Partia Socjalistyczna (PPS)
- { Sądzona przez } Warszawski Wojenny Sąd Okręgowy z art. 102 k.k.
- { Wyrok } zesłanie na Syberię do guberni jenijskiej – na osiedlenie

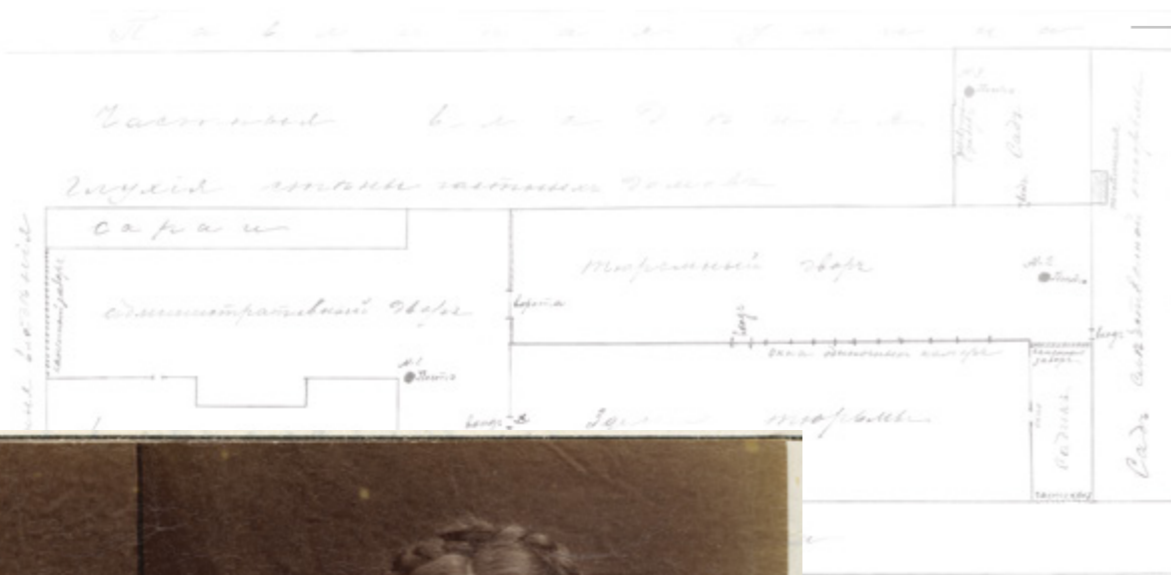
Zofia Pisarewska

/ Fotografia Zofii Pisarewskiej z 17.10.1906 r.,
ze zbiorów APW /

/ Fotografia Eugeniusza
Pisarewskiego,
z 1906 r.
ze zbiorów APW /

Nic nie wiadomo o rodzinie, z której pochodziła Zofia Pisarewska. Jej nazwisko rodowe pozostaje nieznane, podobnie jak dokładna data i miejsce urodzenia. W dokumencie sporządzonym w guberni warszawskiej dotyczącym jej jako osoby skazanej na zesłanie jest wpisana narodowość rosyjska, a w nawiasie małoruska. Jest to określenie związane z pochodzącą z XIV w. historyczną nazwą Małorosja (Mała Ruś), która była używana dla nazwania południowo-zachodniej Rusi, czyli ziem obecnej Ukrainy. W zachowanych aktach figuruje tylko pod nazwiskiem Pisarewska jako żona Eugeniusza – studenta o szlacheckim pochodzeniu, wywodzącego się z rodziny osiadłej w powiecie chorolskim w guberni połtawskiej.

Małżonkowie byli działaczami WRO, powołanej przez SDKPiL wspólnie z SDPRR. Podstawowym zadaniem WRO była agitacja rewolucyjna i socjalistyczna w szeregach żołnierskich. Jesienią 1905 r. carska policja wpadła na trop warszawskiej organizacji. Podczas pierwszych aresztowań aktywistów 15.11.1905 r. Pisarewskich zatrzymano. Zofia, podobnie jak jej mąż, została oskarżona o prowadzenie przestępczych działań w 1905 r. (do 02.11.1905 r.) i uznana za winną. W aktach więziennie-sledczych zachowały się podania Eugeniusza, który występował, jak podkreślał, w imieniu nie tylko swoim, ale również żony i innych zesłanych, z pisemnymi wnioskami i zapytaniami dotyczącymi warunków odbywania drogi na zesłanie, w tym możliwości zabrania rzeczy osobistych i udania się na Syberię we własnej odzieży.

Nazwisko Pisarewskiej jest wymienione przez współwięźniarkę z Serbii Zofię Kruszewską we wspomnieniach zatytułowanych „Życie i muzyka więzienia (1906–1907)”. Według dokumentacji zesłańczej na Syberię została odesłana razem z Chają Flatto i potem ślad się urywa.

kwestionariusz zesłanej:

- { Narodowość } rosyjska (ukraińska)
- { Wyznanie } prawosławne
- { Pochodzenie } ?
- { Wiek } ok. 21 lat (podano 25 lat)
- { Data urodzenia } 1885 r.
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } ?
- { Zawód / źródło utrzymania } nauczycielka
- { Wykształcenie } piśmienna ze znajomością jęz. rosyjskiego, ukończyła gimnazjum w Chorolu (obecnie Ukraina)
- { Status } mężatka
- { Dane członków rodziny } mąż Eugeniusz Pisarewski (24 lata)
- { Przynależność partyjna } Wojskowo-Rewolucyjna Organizacja (WRO)
- { Sądzona przez } Warszawski Wojenny Sąd Okręgowy z art. 131 k.k.
- { Wyrok } zesłanie na Syberię do guberni tobołskiej – na osiedlenie

СОЛДАТСКАЯ ДОЛЯ

№ 17.

Издание Военно-Революционной Организации Варшавского Военного Округа.

Варшава, май 1907 года.

Sura/Sara Rotkopf, ps. Stefka, Stefa

/ Fotografia Sury Rotkopf z 16.10.1906 r., ze zbiorów APW /

Sura Rotkopf, podpisująca się imieniem Sara, pochodziła z rodziny żydowskiej wywodzącej się z guberni piotrkowskiej. W zachowanych aktach jako miejsce jej urodzenia wymieniana jest zarówno Łódź, jak i gmina Bratoszewice. W Warszawie zamieszkała przy ul. Wilczej. Jej rodzicami prawdopodobnie byli Ojzer Rotkopf – nauczyciel z Głowna w gminie Bratoszewice oraz pochodząca z Łodzi Bajla z d. Nogacz. Sura miała brata Abrahama Rotkopfa, ps. Łodzier lub Lodzer – jednego ze straconych 03/16.01.1906 r. w Warszawie członków Warszawskiej Grupy Anarchistów-Komunistów „Internacional”. Ta grupa przeprowadziła jesienią 1905 r. serię zamachów bombowych, wymierzonych m.in. w: kantor Szerszewskiego, oddział kozaków i hotel Bristol. W szeregach aresztowanych anarchistów było rodzeństwo Rotkopf oraz Chaja Flatto.

Oskarżeni o udział w wymienionych akcjach byli poddawani przesłuchaniom i torturom. Na początku stycznia 1906 r. postanowieniem tymczasowego generał-gubernatora Wejsa zostali skazani na karę śmierci przez rozstrzelanie, ale wyrok Sura Rotkopf, ps. Stefa, Stefka i Chai Flatto, ps. Helena, odroczono. W czasie pobytu w więzieniu Sura zwracała się z pisemną prośbą o wyrażenie zgody na zawarcie w tradycji żydowskiej ślubu z Marcelem Zaksem/Saksem, przebywającym w Warszawskim Więzieniu Śledczym. We wrześniu 1906 r. została skazana przez Warszawski Wojenny Sąd Okręgowy z art. 102 Kodeksu karnego na katorgę, którą miała odbywać przez dwa lata i osiem miesięcy w guberni smoleńskiej. Z innych źródeł – spoza zasobu APW – wynika, że Sura Rotkopf przebywała w więzieniu dla kobiet zwanym Malcewka, należącym do kompleksu więzień katorżniczych w rejonie Nerczyńska

w guberni zabajkalskiej, przy granicy z Mongolią (było to słynne miejsce odbywania kary wielu eserek i anarchistek, m.in. Fani Kaplan, która w 1918 r. podjęła próbę zamachu na Lenina).

O dalszych losach Rotkopf wiadomo niewiele. W 1908 r. została wypuszczona z więzienia i przewieziona na zesłanie, skąd prawdopodobnie uciekła. Osiedliła się w Europie Zachodniej i tam przekazywała do prasy informacje o carskim reżimie.

kwestionariusz zesłanej:

- { Narodowość } żydowska
- { Wyznanie } mojżeszowe
- { Pochodzenie } mieszczańskie
- { Wiek } 18 lat (podano 20 lat)
- { Data urodzenia } 03/15.03.1888 r.
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } Łódź lub gm. Bratoszewice (pow. brzeziński) w gub. piotrkowskiej
- { Zawód / źródło utrzymania } na utrzymaniu rodziców
- { Wykształcenie } piśmienna ze znajomością jęz. rosyjskiego
- { Status } niezamężna
- { Dane członków rodziny } ojciec Ojzer/Lejzer, matka Bajla z d. Nogacz, brat Abraham
- { Przynależność partyjna } Federacja Grup Anarchokomunistów „Internacional”
- { Sądzona przez } Warszawski Wojenny Sąd Okręgowy z art. 102 k.k.
- { Wyrok } zesłanie na Syberię – na katorgę na 2 lata i 8 miesięcy

Sara Rotkopf

Wincentyna

Urban,

później Herz, ps. Baśka

/ Fotografia Wincentyny Urban z 10.09.1907 r.,
ze zbiorów APW /

ИЗВЕЩАНИЕ		Имя родственника		Имя родственника		Имя родственника		Имя родственника		ПРИМЕЧАНИЕ (Если сообщается об арестованном с указанием порядка, как-то: смерть, переезд, переезд в другую часть, и т. д. согласно ст. 15 инструкции).
Женщина, или женщина и ее родители	Женщина, или родственник и ее родители	Женщина, или родственник и ее родители	Женщина, или родственник и ее родители	Женщина, или родственник и ее родители	Женщина, или родственник и ее родители	Женщина, или родственник и ее родители	Женщина, или родственник и ее родители	Женщина, или родственник и ее родители	Женщина, или родственник и ее родители	
Урбан, Винцентина	Урбан, Винцентина	Урбан, Винцентина	Урбан, Винцентина	Урбан, Винцентина	Урбан, Винцентина	Урбан, Винцентина	Урбан, Винцентина	Урбан, Винцентина	Урбан, Винцентина	Урбан, Винцентина

Urodziła się 23.01.1880 r. w Pobereżanach, leżących w powiecie hrubieszowskim na terenie guberni lubelskiej (obecnie są częścią miasta Hrubieszowa). W dokumentacji zesłańczej podano, że pochodziła z mieszczańskiej rodziny. Jej ojcem był Wawrzyniec Urban, a matką Helena z d. Kożuszek. Posiadała kilkoro rodzeństwa.

Data i okoliczności wstąpienia Wincentyny Urban do PPS nie są znane. Działała pod pseudonimem Baśka. W opracowaniu historyka Adama Próchnika „Kobieta w polskim ruchu socjalistycznym” została wymieniona wśród kobiet zajmujących się przechowywaniem broni. Zatrzymano ją 19.09.1906 r. w ramach szeroko zakrojonej akcji, którą Ochrańca przeprowadziła jesienią tego roku przeciwko członkom OB PPS. Znalaziono przy niej koperty z dziewięcioma podrobionymi paszportami, które miała w ukrytej kieszeni w spodnicy. Aresztowanie nastąpiło w mieszkaniu Józefa Boruckiego w Warszawie przy ul. Nowogrodzkiej 25 (tam mieściło się biuro warszawskiej bojówki PPS).

Sprawa Józefa Boruckiego i innych obwinionych z art. 102 Kodeksu karnego dotyczyła aż 80 osób pociągniętych do odpowiedzialności, z czego 71 osób przebywało na Pawiaku. O uczestnikach tej sprawy, w tym o Wincentynie Urban, napisał dr Andrzej Ossibach-Budzyński w publikacji pt. „PAWIAK Więzienie polityczne 1880–1915”. Stąd wiadomo, że zatrzymana działaczka trafiła najpierw do aresztu policyjnego, a 10.10.1906 r. została przeniesiona do Warszawskiego Więzienia Żeńskiego. Została oskarżona o prowadzenie w 1906 r. działalności przestępczej i osądzona przez Warszawski Wojenny Sąd Okręgowy. Karą było

zesłanie do guberni jenijskiej na osiedlenie. Niewiele wiadomo o jej późniejszym życiu. Z opublikowanych wspomnień Marii Paszkowskiej pt. „Pierwszy maja 1907 r. na Serbji” wynika, że wyszła za mąż i nosiła nazwisko Herz.

kwestionariusz zesłanej:

- { Narodowość } polska
- { Wyznanie } rzymskokatolickie
- { Pochodzenie } mieszczańskie
- { Wiek } 27 (podano 28 lat)
- { Data urodzenia } 23.01.1880 r.
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } Pobereżany (pow. hrubieszowski) w gub. lubelskiej
- { Zawód / źródło utrzymania } na utrzymaniu rodziców
- { Wykształcenie } piśmienna, mówiła w jęz. rosyjskim z błędami
- { Status } niezamężna (później wyszła za mąż)
- { Dane członków rodziny } ojciec Wawrzyniec, matka Helena z d. Kożuszek, bracia: Antoni, Józef Wincenty, siostry: Marianna Paulina, Anna Stefania, Michalina, później mąż o nazwisku Herz (nie występuje w dokumentacji zesłańczej)
- { Przynależność partyjna } Polska Partia Socjalistyczna (PPS)
- { Sądzona przez } Warszawski Wojenny Sąd Okręgowy z art. 102 k.k.
- { Wyrok } zesłanie na Syberię do guberni jenijskiej – na osiedlenie

3	Урбан, Винцентина	Урбан, Винцентина	Урбан, Винцентина	Урбан, Винцентина
---	-------------------	-------------------	-------------------	-------------------

Antonina

Uziembło/Uziębło/Uziemblina,

z d. Karczewska, ps. Antuz

/ Fotografia Antoniny Uziembło z 02.11.1907 r.,
ze zbiorów APW /

Antonina Uziembło

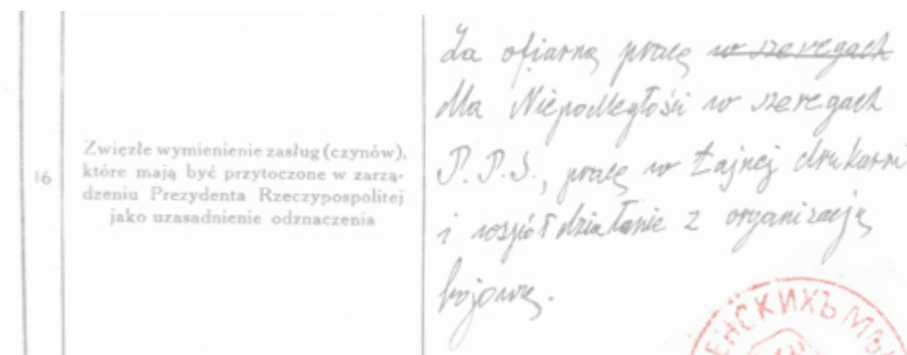
W dokumentacji więziennie-śledczej zostały wymienione różne miejscowości jako miejsca pochodzenia Antoniny Uziembło, m.in. Poznań i Rawa Mazowiecka. Wskazywano nawet na jej związki z gubernią wołyńską. Podawano przy tym, że urodziła się 12.06.1869 r. Jednak zgodnie z prowadzoną w parafii Zaniemyśl księgą ochrzczonych (*Liber baptisatorum*) przyszła na świat 12.10.1866 r. jako córka małżonków Karczewskich, tj. Ludwika i Józefy z d. Kozłowskiej, w rodzinnym majątku Czarnotki. Potwierdzają to również późniejsze dokumenty i kwestionariusze wypełniane w okresie międzywojennym.

Po śmierci Ludwika Karczewskiego w Czarnotkach pozostała wdowa z kilkorgiem dzieci, a na początku XX w. majątek ten został sprzedany. Antonina Karczewska wyszła za mąż za Kazimierza Uziembło, który był sędzią śledczym przy Sądzie Okręgowym w Piotrkowie, ale dość wcześnie owdowiała. W Warszawie zamieszkała z synem i córką przy ul. Twardej 15 (inne, późniejsze jej warszawskie adresy to: ul. Smolna 32, ul. Podskarbińska 8).

W aktach zachowała się oficjalna prośba Ewy Uziembło skierowana do władz więziennych o zgodę na uczestnictwo w jej ślubie matki, która została aresztowana za swą działalność w PPS.

Antonina Uziembło pracowała w drukarni na ul. Foksal oraz – podobnie jak zatrzymana w tym samym czasie Stanisława Krasuska – w składzie literatury i broni na ul. Grzybowskiej 6 w Warszawie, którego głównym organizatorem był spowinowacony z nią Józef Uziembło,

Nie rozmawiam z tyranami

kwestionariusz zesłanej:

- { Narodowość } polska
- { Wyznanie } rzymskokatolickie
- { Pochodzenie } szlacheckie
- { Wiek } 41 lat (podano 40 lat)
- { Data urodzenia } 12.10.1866 r. (podawano 12.06.1869 r.)
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } majątek Czarnotki w gub. piotrkowskiej (podawano również Poznań, Rawę Mazowiecką)
- { Zawód / źródło utrzymania } prowadzenie sklepu z winami
- { Wykształcenie } piśmienna ze znajomością jęz. rosyjskiego, ukończyła prywatną pensję średniego szczebla w Poznaniu
- { Status } wdowa
- { Dane członków rodziny } mąż Kazimierz (w czasie aresztowania żony nie żył), ojciec Ludwik (w czasie aresztowania córki nie żył), matka Józefa z d. Kozłowska (68 lat), córka Ewa (20 lat), syn Włodzimierz (19 lat), bracia: Włodzimierz (48 lat), Józef (36 lat), siostry: Konstancja, Wiesława (45 lat), Maria (40 lat), Celina (43 lata)
- { Przynależność partyjna } Polska Partia Socjalistyczna (PPS)
- { Sądzona przez } Warszawski Wojenny Sąd Okręgowy z art. 102 k.k.
- { Wyrok } zesłanie na Syberię do guberni jeniisejskiej – na osiedlenie

Antonina Uziemblina

/ Fotografia Antoniny Uziembło z 1936 r., ze zbiorów CAW /

Wzrost 160 cm
Ciężar ciała 50 kg
Ciepłota ciała 36,6°C
Ciężar serca 150 g

Antonina Uziembło
Uziembło

Antonina Uziembło

Antonina Uziembło

14 listopada 1936 r.

Antonina Uziembło

działający w PPS-FR. Adam Uziembło, również działacz PPS, wspominał, że jego stryjenka „ta szlachcianka z krwi i kości, urodzona i wychowana we dworze, dźwigając wszelkiego rodzaju transporty nielegalności (nie jakieś głupie parę rewolwerów) po prostu rozchorowała się z nadmiaru fizycznego wysiłku, a pomimo choroby jeszcze zrywała się, by wykonać to, co uważała za konieczne”.

Taką postawę i wierność przekonaniom zachowała także w więzieniu, gdzie brała udział w demonstracjach i protestach, mimo surowych konsekwencji, jakie za to ponosiła. Była ukarana nawet karcerem. Została uznana za jedną z najaktywniejszych uczestniczek buntu, który wybuchł w listopadzie 1907 r. przeciw przebudowom więzienia, zastrzaniu rygoru więziennego i pogarszającym się w związku z tym warunkom bytowym. Właśnie w celi, w której przebywała, rozpoczęła się demonstracja z okazji 1 maja 1907 r.

Nie bez znaczenia jest fakt, że została zapamiętana przez inne współwięźniarki i działaczki, które przywoływały jej osobę, opisując zdarzenia z tamtych lat. Można ją odnaleźć m.in. we wspomnieniach Marii Paszkowskiej pt. „Pierwszy maja 1907 r. na Serbji”. A poza tym została wymieniona w publikacjach dotyczących więzienia, ruchu rewolucyjnego czy też socjalistycznego, np. w książce „PAWIAK Więzienie polityczne 1880–1915” dr. Andrzeja Ossibach-Budzyńskiego i opracowaniu historyka Adama Próchnika „Kobieta w polskim ruchu socjalistycznym”.

Aktywnością i zaangażowaniem wykazywała się także w późniejszym okresie. W 1919 r. wraz z Heleną Sujkowską

– bardzo bliską znajomą Aleksandry Piłsudskiej, poparła odezwę PPS, domagającą się zrównania płac kobiet i mężczyzn, zakazania istnienia domów publicznych i jednocześnie zniesienia reglamentacji prostytucji oraz likwidacji przepisów upośledzających prawne położenie kobiet w Polsce. Bywała w Belwederze na zaproszenie Aleksandry Piłsudskiej. W towarzystwie zasłynęła z układania pasjansa, nazywanego od jej nazwiska „Uziemblina”, który stał się jednym z ulubionych pasjansów marszałka Piłsudskiego.

Była aktywna także zawodowo. Po śmierci męża musiała pracować na utrzymanie swoje i dzieci, podejmując się różnych zajęć. W czasie aresztowania prowadziła sklep. Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę pracowała jako referentka w Ministerstwie Pracy i Opieki Społecznej. Za swoją działalność Antonina Uziembło została uhonorowana w dwudziestoleciu międzywojennym m.in. Orderem Odrodzenia Polski i Krzyżem Niepodległości.

Zmarła 10.02.1953 r. w Warszawie.

Warszawa — Pałac w Belwederze.
Varsovie — Palais au Belvédère.

Fot. J. Bułhak.
Phot. J. Bułhak.

/ Pałac w Belwederze – pocztówka, ze zbiorów APW /

Helena Walczak ps. Wanda

Proletaryat Polski i Litwy jest jednym z oddziałów tej armii, a w walce ma on trudne, męczeńskie, ale zwyciężące zadanie. Walczy na ziemi, krwią przelaną, na ziemi łez i mogił, skutej łafieciami, ujarzmionej, deptanej, poniewieranej przez zaborców. Ale przyszłość nasza i nasze będzie zwycięstwo!

Choć nam dolega głód i kłut,
Nie zmoże nic roboczej naszej sprawy!
Niech żyje wolny lud!...

Towarzysze i towarzyski! Od roku 1890, od czasu święta majowego, corok obchodziliśmy je w tym roku będziemy na posterunku! W tym roku będziemy w pierwszym szeregu, będziemy do przodu, będziemy do przodu, będziemy do przodu!

Wojownicy nie-
eni, pokażcie
ludzkiego ży-
wota!

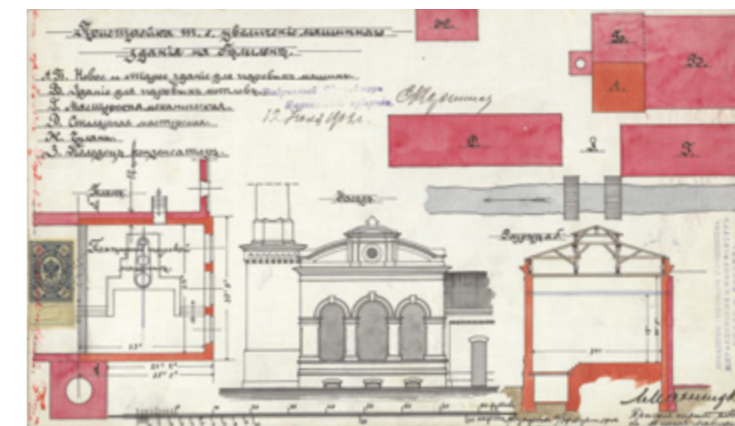
robotniczy
Sojalistycznej

/ Fotografia Heleny Walczak z 28.01.1912 r.,
ze zbiorów APW /

Zgodnie z aktem urodzenia nr 198 odnalezionym w aktach parafii Wiskitki przysłała na świat 20.02.1888 r. w Żyrardowie jako dziecko niezamężnej Marianny Walczak, robotnicy dniówkowej. W kwestionariuszu wypełnionym przed jej zesłaniem zostało wpisane inne miejsce pochodzenia, natomiast zgadza się data narodzin, a brak patronimiku wskazuje na fakt, że dane ojca były nieznanne. W dokumentacji zesłańczej figurowała jako niewykształcona i ledwo piśmienna robotnica fabryczna. Prawdopodobnie w wieku 19 lat urodziła syna Adolfa, o czym może świadczyć akt nr 83 z 1907 r., sporządzony w parafii Żyrardów, w którym została wymieniona jako matka niezamężna Helena Walczak. Personalalia, wiek i wykonywany zawód zgadzają się z danymi kobiety, która została później aresztowana i oskarżona o przynależność do PPS. Zarzucono jej prowadzenie przestępczej działalności w 1907, 1908 i 1909 r. Jak wynika z ustaleń prokuratora Warszawskiego Sądu Okręgowego działała pod pseudonimem Wanda. Kierowała partyjną biblioteką, pozostającą w dyspozycji prężnie rozwijającej się żyrardowskiej organizacji PPS, która posiadała również skład broni, prowadzony przez Władysławę Michałowską, ps. Michalina. Po zatrzymaniu trafiła najpierw do grodzkiego aresztu, gdzie spotkała inne lokalne działaczki PPS, m.in. Mariannę Krupińską oraz przywołaną wcześniej Władysławę Michałowską, co potwierdziła ta ostatnia, wymieniając ją w swoich „Wspomnieniach robotnicy”. W 1910 r. została przeniesiona do Warszawskiego Więzienia Żeńskiego. Zachował się wpis do więziennej księgi przyjęć pod nr. 71 z datą 16.02.1910 r. Jedną ze współwięźniarek okazała się Zofia Muszkat-Dzierżyńska, która we wspomnieniowej książce pt. „Lata wielkich bojów” pisała: „siedziały tam także trzy członkinie PPS z Frakcji Rewolucyjnej: dwie robotnice (młoda – Walczakówna – i druga, niemłoda już, której nazwiska nie pamiętam [chodziło najprawdopodobniej o Mariannę Krupińską] oraz inteligentka Gliksonówna”.

/ Budynek maszynowni Zakładów w Żyrardowie – projekt, ze zbiorów APW O/Grodzisk /Maz. /

kwestionariusz zesłanej:

- { Narodowość } polska
- { Wyznanie } rzymskokatolickie
- { Pochodzenie } chłopskie
- { Wiek } 23 lata
- { Data urodzenia } 20.02.1888 r.
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } Żyrardów (podano Miedniewice, gm. Guzów, pow. błoński) w gub. warszawskiej
- { Zawód / źródło utrzymania } robotnica fabryczna w Żyrardowie
- { Wykształcenie } ledwo piśmienna bez znajomości jęz. rosyjskiego
- { Status } panna
- { Dane członków rodziny } matka Marianna, prawdopodobnie syn Adolf (w dokumentacji zesłańczej nie występują)
- { Przynależność partyjna } Polska Partia Socjalistyczna (PPS)
- { Sądzona przez } Warszawska Izba Sądowa z art. 102 k.k.
- { Wyrok } zesłanie na Syberię do guberni irkuckiej – na osiedlenie

Helena Walczak została osądzona w listopadzie 1911 r. i skazana na zesłanie. Do guberni irkuckiej wysłano ją w maju 1912 r. razem z Marianną Krupińską. Nic więcej o niej nie wiadomo.

Paulina/Pola Wojewoda

/ Fotografia
Pauliny Wojewody
z 25.04.1909 r.,
ze zbiorów APW /

Urodziła się 29.02.1884 r. w mieście Koło w guberni kaliskiej, w rodzinie felczera Jakuba Wolfa (Jankiela Wołka) Wojewody i jego żony Ruchli/Rozalii z d. Szejn vel Kamińskiej/Kamińskiej. W 1888 r. w wieku 33 lat zmarł jej ojciec Jakub Wołek Wojewoda. Przedwcześnie owdowiała Ruchla wraz z dziećmi przeprowadziła się do Warszawy, gdzie mieszkał jej bliski krewny Herman-Hersz Szejn/Stein. Rodzina zamieszkiwała przy ul. Nowolipie 43 m. 12.

Niewiele wiadomo o życiu Pauliny Wojewody przed

М. В. Д.
СТАРШІЙ ДОКТОРЪ
НАРИНВСКОЙ
ЕВРЕЙСКОЙ БОЛЬНИЦЫ.
12 Мая 1909 г.
№ 124

aresztowaniem. Z akt śledczych wynika, że odebrała domowe wykształcenie, była osobą piśmienną, podpisywała się w języku rosyjskim. Z zawodu była szwaczką, która według zachowanego protokołu z 09.04.1909 r. posiadała własną pracownię i utrzymywała się z handlu. Najbardziej prawdopodobne jest to, że Paulina Wojewoda zetknęła się z SDKPiL poprzez swoich kuzynów Henryka i Władysława Szejn/Stein – członków SDKPiL od 1904 r., znanych działaczy, wielokrotnie więzionych za swoją przynależność

Nie rozmawiam z tyranami

do socjaldemokracji, a w latach późniejszych do partii komunistycznej. Obaj zostali zamordowani w 1937 r. w Moskwie podczas „wielkich czystek”.

Paulinę Wojewodę aresztowano 08.04.1909 r. w wyniku obserwacji działaczy partii SDKPiL. Podczas przeszukania mieszkania odnaleziono nielegalną literaturę, broszury, blankiet na 204 ruble z pieczęcią Socjaldemokratycznego Związku Zawodowego Robotników oraz korespondencję. Przesłuchiwana kilkakrotnie nie przyznała się do przynależności do żadnej z partii, a swoje zatrzymanie łączyła z aresztowaniem w 1906 r. wspomnianych kuzynów Henryka i Władysława, którzy po ucieczce z zesłania przebywali za granicą i korespondowali z rodziną Wojewodów. Ujawnione podczas rewizji rzeczy – jak twierdziła aresztowana kobieta – należały do jej kuzynów, którzy wyjeżdżając z kraju, pozostawili je u niej na przechowanie. Pod koniec kwietnia 1909 r. przebywająca w areszcie Paulina Wojewoda zaraziła się dudem brzuszny. Na wniosek lekarza więziennego 02.05.1909 r. została skierowana do szpitala św. Stanisława, jednak rodzina umieściła ją w prywatnym Warszawskim Żydowskim Szpitalu. Wydane 12.05.1909 r. zaświadczenie lekarskie wskazuje na poważny stan pacjentki. Chora zmagiała się z ponadczterdziestostopniową gorączką, bólami głowy, do tego doszedł silny rozstrój nerwowy, bezsenność, a nawet halucynacje. Silne załamanie nerwowe spowodowane było, jak twierdziła Rozalia Wojewoda w swoim piśmie skierowanym do naczelnika Żandarmerii, dramatycznym położeniem rodziny, której byt został zagrożony. Z podania wynika, że Paulina Wojewoda wraz ze swoją młodszą siostrą Felicją były osobami, które utrzymywały siebie i matkę. W momencie aresztowania Pauliny sytuacja

finansowa pozostałych w domu kobiet uległa znacznemu pogorszeniu, groziła im nawet utrata mieszkania.

Ze względu na zły stan zdrowia 17.06.1909 r. kobieta została zwolniona z aresztu policyjnego z powodu konieczności leczenia. Nie udało się ustalić dalszych losów Pauliny Wojewody po wyjściu z więzienia. Data śmierci pozostaje nieznana.

kwestionariusz aresztowanej:

- { Narodowość } żydowska
- { Wyznanie } mojżeszowe
- { Pochodzenie } mieszczańskie
- { Wiek } 25 lat
- { Data urodzenia } 29.02.1884 r.
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } Koło w gub. kaliskiej
- { Zawód / źródło utrzymania } szwaczka / właścicielka pracowni galanteryjnej
- { Wykształcenie } domowe, piśmienna ze znajomością jęz. rosyjskiego
- { Status } panna
- { Dane członków rodziny } ojciec Wołek Jankiel/Wolf/ Jakow (Jakub) (w czasie aresztowania córki nie żył), matka Ruchla/Rozalia z d Stein vel Kamińska/Kamińska, siostry: Gilel (zmarła w dzieciństwie), Malka (zmarła w dzieciństwie), Ella (zmarła w dzieciństwie), Felicja, brat Josif/Józef, spokrewniona z Henrykiem i Władysławem Stein (działaczami SDKPiL)
- { Przynależność partyjna } Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy (SDKPiL)
- { Oskarżona } z niewiadomego artykułu i zwolniona ze względu na stan zdrowia
- { Wyrok } ?

Paulina Wojewoda

Bronisława Zalewska/Zaleska, ps. Blanka

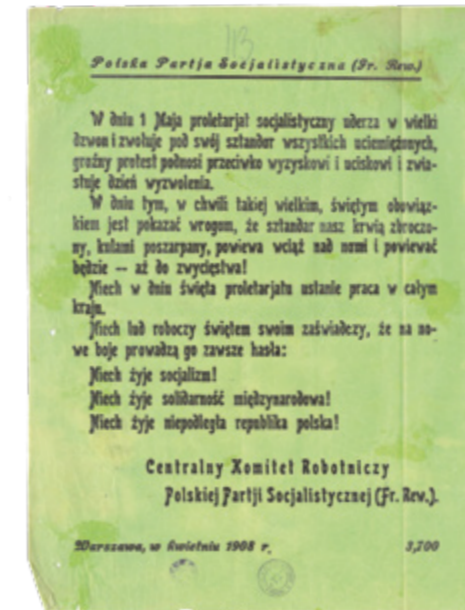
/ Fotografia Bronisławy Zalewskiej z 14.04.1909 r.,
ze zbiorów APW /

W zachowanych materiałach archiwalnych powtarza się informacja, że pochodziła z gminy Krzynowłoga Mała, należącej do guberni plockiej, z kolei jeden z dokumentów wskazuje, że prawdopodobnym miejscem chrztu Zalewskiej mógł być Łowicz. Mieszkała w Warszawie przy ul. Grodzieńskiej 1 m. 2 wraz z dzieckiem i Józefem Sobirajem, który należał do PPS-FR. Po uwięzieniu Sobiraja, zbierała pieniądze na rzecz jego uwolnienia.

Sama została aresztowana 11.04.1909 r. za przynależność do PPS-Lewicy jako członkini praskiego komitetu partii. Znalaziono u niej m.in.: proklamacje Centralnego Komitetu Robotniczego PPS datowane na kwiecień 1909 r. Działała w swoim miejscu pracy wśród robotników fabrycznych, posługując się rewolucyjnym pseudonimem Blanka. Wpis nr 242 z 1909 r., sporządzony w więziennej księdze przyjęć, świadczy o tym, że do Warszawskiego Więzienia Żeńskiego trafiła 28.05.1909 r. Była skazana przez Warszawską Izbę Sądową na sześć miesięcy więzienia. Jej towarzysz życiowy i współdziałacz partyjny Józef Sobiraj zmarł 29.08/11.09.1913 r. w wieku 26 lat w więzieniu przy ul. Długiej w Warszawie, zgodnie z odszukanym aktem zgonu, natomiast dalszych losów Bronisławy Zalewskiej nie udało się ustalić.

Nie rozmawiam z tyranami

/ Odezwa PPS z 1908 r.,
ze zbiorów APW /

kwestionariusz aresztowanej:

- { Narodowość } polska
- { Wyznanie } rzymskokatolickie
- { Pochodzenie } chłopskie
- { Wiek } ok. 19 lat
- { Data urodzenia } ok. 1890 r.
- { Miejsce urodzenia / pochodzenia } gm. Krzynowłoga Mała
w gub. plockiej
- { Zawód / źródło utrzymania } pracownica fabryki „Labor” w Warszawie
- { Wykształcenie } ?
- { Status } panna
- { Dane członków rodziny } ojciec Franciszek, półtoraroczna córka
- { Przynależność partyjna } Polska Partia Socjalistyczna (PPS)
- { Sądzona przez } Warszawską Izbę Sądową z art. 132 k.k.
- { Wyrok } 6 miesięcy więzienia

Bibliografia

Wanda Buczek

- { Źródła } APW, 72/1163 Warszawskie Więzienie Żeńskie, sygn. 7.
APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1909.
- { Opracowania } Próchnik A., *Kobieta w polskim ruchu socjalistycznym*, Warszawa 1948.

Maria Czekańska

- { Źródła } APW, 72/1163 Warszawskie Więzienie Żeńskie, sygn. 7.
APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1909.
- { Opracowania } *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 1, A-D, red. F. Tych, Warszawa 1978.
Wawrzykowska-Wierciochowa D., *Nie po kwiatach los je prowadził. Kobiety polskie w ruchu rewolucyjnym*, Warszawa 1987.

Basia/Basza/Beszka/Bacia Elbaum/Elbojm/Jelbojm/Ajlbaum

- { Źródła } APW, 72/200 Akta stanu cywilnego wyznania mojżeszowego w Warszawie, sygn. 101, akt urodzenia nr 777/1912.
APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 3916.
APW, 72/1163 Warszawskie Więzienie Żeńskie, sygn. 7, 40, 850.

Chaja Flatto

- { Źródła } APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 97/1906, cz. 2, sygn. 106/1906.
- { Opracowania } *Anarchizm i Anarchiści na ziemiach polskich do 1914 r.*, zebrał i oprac. H. Rappaport, Warszawa 1981.
Warszawa, styczeń 1906. Egzekucja 16 anarchistów. Dokumenty, relacje, „Inny Świat” 2016, nr 1 (45), tekst dostępny online: <<https://innyswiat.com.pl/warszawa-styczen-1906-egzekucja-16-anarchistow-dokumenty-relacje-45-1-2016/>> [dostęp: 04.09.2023].

Józefa Franiasz

- { Źródła } AGAD, 1/250 Prokurator Warszawskiej Izby Sądowej, sygn. 6327.
APW, 72/1163 Warszawskie Więzienie Żeńskie, sygn. 7.
APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1909.
CAW, KN 27.06.1938 Wencel Józefa.
- { Opracowania } Durka J., *Wencel Stanisław*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, t. 14, 2005, nr 24.
Stach-Pęczkowska L., *Wspomnienia Zawiercie – Auschwitz – Bergen Belsen* [w:] *Polska Partia Socjalistyczna w latach wojny i okupacji 1939-1945. Księga wspomnień*, t. 2, oprac. R. Okraska, Warszawa 1995.
- { Strony www } <<http://listawyklych.pl/katalog/wencel-stanislaw/>> [dostęp: 12.07.2023].
<https://pl.wikipedia.org/wiki/Stanis%C5%82aw_Wencel> [dostęp: 12.07.2023].
<https://wikizaglebie.pl/wiki/Stanis%C5%82aw_Wencel> [dostęp: 12.07.2023].
<<https://jura24.pl/blog/2021/03/29/bohater-nie-stad/>> [dostęp: 12.07.2023].

Kazimiera Gajewska

- { Źródła } AAN, 2/1582 Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, sygn. 9618.
- { Źródła } AGAD, 1/250 Prokurator Warszawskiej Izby Sądowej, sygn. 4877.
- { Źródła } APR, 58/125 Urząd Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Błotnica, sygn. 61, akt urodzenia nr 120/1880.
- { Źródła } APW, 72/31 Zarząd Warszawskiego Oberpolicmajstra, sygn. 12.
- { Źródła } APW, 72/32 Warszawska Policja Wykonawcza, sygn. 4, sygn. 169.
- { Źródła } APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 1609.
- { Źródła } APW, 72/1163 Warszawskie Więzienie Żeńskie, sygn. 7.
- { Źródła } APW, 72/1181Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1909.
- { Opracowania } Cieślikowa A.J., *Czerwona Pomoc w Polsce 1924–1938 przybudówka – przykrywka – przyczólek*, Warszawa 2018.
- { Opracowania } Próchnik A., *Kobieta w polskim ruchu socjalistycznym*, Warszawa 1948.
- { Opracowania } *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 2, E-J, red. F. Tych, Warszawa 1987.

Stanisława Goldman

- { Źródła } APW, 72/180 Akta stanu cywilnego wyznań niechrześcijańskich w Warszawie, sygn. 84, akt małżeństwa nr 73/1853.
- { Źródła } APW, 72/200 Akta stanu cywilnego wyznania mojżeszowego w Warszawie, sygn. 46, akt urodzenia nr 378/1876.
- { Źródła } APW, 72/1163 Warszawskie Więzienie Żeńskie, sygn. 7.
- { Źródła } APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1908, sygn. 403/1908.
- { Źródła } APW O/Grodzisk Maz., 73/1229 Wojewódzki Samodzielny Psychiatryczny Zespół Publicznych Zakładów Opieki Zdrowotnej im. Profesora dr Jana Mazurkiewicza w Pruszkowie, seria 11, sygn. 1481.
- { Opracowania } Borzymińska Z., *Szkolnictwo żydowskie w Warszawie 1831–1870*, Warszawa 1994.
- { Opracowania } Morsztynkiewiczowa I., *Klasyfikacja dziesiątka, bibliotekarstwo, statystyka życia kulturalnego – Jadwiga Bornsteinowa (1877–1971)* [w:] *Portrety bibliotekarzy polskich*, Ossolineum 1980.
- { Opracowania } Samuś P., *Dzieje SDKPiL w Łodzi 1893–1918*, Łódź 1984.
- { Opracowania } *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 2, E-J, red. F. Tych, Warszawa 1987.
- { Strony www } <https://encyklopedia.czestochowa.pl/hasla/sad-pokoju> [dostęp: 08.09.2023].
- { Strony www } <https://katyn.ipn.gov.pl/kat/ludzie/ofiary/baza-wyszukiwarka/r833980094358,PAPROCKI.html> [dostęp: 08.09.2023].

Aniela Grycendler/Grychendler/Grützhändler

- { Źródła } AGAD, 1/250 Prokurator Warszawskiej Izby Sądowej, sygn. 5476.
- { Źródła } APW, 72/497 Izba Zdrowia w Warszawie, sygn. 2951.
- { Źródła } APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1908.
- { Opracowania } Augustyniak A., *O kwestii żydowskiej w piśmie i życiu Mieczysława Grydzewskiego*, „Akcent” 2015, nr 4 (142), tekst dostępny online: <http://akcentpismo.pl/wp-content/uploads/2020/07/akcent4_2015.pdf> [dostęp: 01.09.2023].
- { Opracowania } *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 2, E-J, red. F. Tych, Warszawa 1987.
- { Opracowania } Wawrzykowska-Wierciochowa D., *Nie po kwiatach los je prowadził. Kobiety polskie w ruchu rewolucyjnym*, Warszawa 1987.
- { Strony www } <https://www.google.pl/books/edition/Z_pola_walki/kCxDAQAAIAAJ?hl=pl&gbpv=1&bsq=%C5%81obzowska+Aniela&dq=%C5%81obzowska+Aniela&printsec=frontcover> [dostęp: 01.09.2023]
- { Strony www } <http://www.nekrologi-baza.pl/zmarly/603281> [dostęp: 01.09.2023]

Maria Wanda Grzelak

- { Źródła } AAN, 2/1582 Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, sygn. Z 1250.
- { Źródła } AGAD, 1/250 Prokurator Warszawskiej Izby Sądowej, sygn. 7620.
- { Źródła } APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 3621.
- { Źródła } APW, 72/1163 Warszawskie Więzienie Żeńskie, sygn. 7.
- { Źródła } APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1912, cz. 2.
- { Opracowania } *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 2, E-J, red. F. Tych, Warszawa 1987.

Franciszka Marianna Gutowska

- { Źródła } AGAD, 1/250 Prokurator Warszawskiej Izby Sądowej, sygn. 7554.
- { Źródła } APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 3219, sygn. 3220, sygn. 3491.
- { Źródła } APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1912, cz. 1.
- { Źródła } APW, 72/1216 Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej Przemienienia Pańskiego w Warszawie, sygn. 23, akt urodzenia nr 11/1890; sygn. 63, akt zgonu nr 26/1900.
- { Opracowania } Dzierżyńska Z., *Lata wielkich bojów*, Warszawa 1969.

Władysława Guzowska

- { Źródła } AAN, 2/1582 Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, sygn. 15440.
- { Źródła } APW, 72/1163 Warszawskie Więzienie Żeńskie, sygn. 7.
- { Źródła } APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1911.
- { Opracowania } Dzierżyńska Z., *Lata wielkich bojów*, Warszawa 1969.
- { Opracowania } Giełżyński W., *Budowanie Niepodległej*, Instytut Literacki 1985.
- { Opracowania } Guzowska W., *Z życia Warszawy podczas rewolucji 1905 (Wspomnienia robotnicy-esdeczki)* [w:] Podkański W., *Terroryzm na usługach ugrupowań lewicowych i anarchistycznych w Królestwie Polskim do 1914 r.*, Warszawa 2014.
- { Opracowania } Ossibach-Budzyński A., *PAWIAK Więzienie polityczne 1880–1915*, Warszawa 2016.
- { Opracowania } *Книга памяти жертв политических репрессий Красноярского края*, t. 7, publikacja dostępna online: <https://bessmertnybarak.ru/books/abc/?a=%D1%81&number=1332> [dostęp: 28.11.2023].

Maria Kamińska

- { Źródła } APW, 72/1163 Warszawskie Więzienie Żeńskie, sygn. 7.
- { Źródła } APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1909.

Maria Aleksandra Kamińska

- { Źródła } APW, 72/3 Akta Miasta Warszawy, seria 17, sygn. 484.
- { Źródła } APW, 72/158 Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej św. Krzyża w Warszawie, sygn. 201, akt małżeństwa nr 330/1909.
- { Źródła } APW, 72/1060 Zbiór Ksiąg Meldunkowych dla m.st. Warszawy, seria 1.1, sygn. 288.
- { Źródła } APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 149, 3131.
- { Źródła } APW, 72/1163 Warszawskie Więzienie Żeńskie, sygn. 7.

 { Opracowania }	Nalkowska Z., <i>Dzienniki czasu wojny</i> , Warszawa 1974. <p><i>Urzędowy spis: lekarzy, lekarzy dentyistów, farmaceutów, felczerów, pielęgniarek, położnych, uprawnionych i samodzielnych techników dentyistycznych oraz wykazy: aptek, szpitali, ubezpieczalni społecz., ośrodków zdrowia, przychodni samodzielnych oraz centrali i filii Państwowej Szkoły Higieny z 1939 r.</i>, dostępny online: <https://www.sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?id=24346> [dostęp: 12.07.2023].</p>
 { Strony www }	<https://geneteka.genealodzy.pl/index.php?op=gt&lang=pol&bdm=D&w=71wa&rid=D&search_lastname=kami%C5%84ski&search_name=witalis&search_lastname2=&search_name2=&from_date=&to_date=> [dostęp: 12.07.2023]. <p><https://historialomzy.pl/smiarowscy/> [dostęp: 12.07.2023].</p> <p><https://historialomzy.pl/eugeniusz-smiarowski-krasomowca-rodem-z-lomzy/> [dostęp: 12.07.2023].</p> <p><https://www.dziejesejmu.pl/urodzil-sie-stanislaw-patek-adwokat-dyplomata-polityk-1866,p2029856889 [dostęp: 12.07.2023].</p> <p><https://pl.wikipedia.org/wiki/Stanis%C5%82aw_Patek> [dostęp: 12.07.2023].</p>

Stanisława Wanda Paulina Krasuska

 { Źródła }	AGAD, 1/247 Kancelaria General-Gubernatora Warszawskiego, sygn. 1/2729. <p>APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref.2, sygn. 9/1907, sygn. 648/1907.</p> <p>APW, 72/163 ASC parafii rzymskokatolickiej M.B. Loretańskiej w Warszawie (Praga), sygn. 82, akt urodzenia nr 145/1872.</p> <p>APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 2611.</p> <p>APW, 72/28 Warszawski Wydział Ochrony Porządku i Bezpieczeństwa Publicznego, sygn. 233.</p> <p>CAW, sygn. KN-12-03-1931, Krasuska Stanisława.</p> <p>CAW, sygn. OPWI/1350, Krasuska Stanisława.</p>
 { Opracowania }	Krasuska S. („Stasiulka”), <i>Więzenie niemieckie (SNN) [w:] Wierna Służba. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1910–1915 / Służba ojczyźnie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918</i> , Warszawa 2021. <p><i>Polski Indeks Biograficzny</i>, oprac. G. Baumgartner, t. 1, A-DŁ, München 2004.</p> <p><i>Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego</i>, t. 3, K, red. F. Tych, A. Pacholczykowa, Warszawa 1992.</p>

Marianna Krupińska

 { Źródła }	APW, 72/1163 Warszawskie Więzienie Żeńskie, sygn. 7. <p>APW, 72/1181Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1912, cz. 1.</p> <p>APW, 72/1955 Prokurator Warszawskiego Sądu Okręgowego, sygn. 68.</p> <p>Michałowska W., <i>Wspomnienia robotnicy</i>, „<i>Niepodległość</i>”, t. 16, 1937, z. 1 (42).</p>
 { Opracowania }	<i>Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego</i> , t. 3, K, red. F. Tych, A. Pacholczykowa, Warszawa 1992. <p>Zwoliński K., <i>Zakłady Żyrardowskie w latach 1885–1915</i>, Warszawa 1979.</p>

Józefa Aniela Kunicka

 { Źródła }	AGAD, 1/250 Prokurator Warszawskiej Izby Sądowej, sygn. 7373. <p>AIPN, Inwentarz materiałów archiwalnych d. sygn. „E”, sygn. IPN Lu 0232/09, poz. 27675, IPN Lu 0232/10, poz. 33620.</p> <p>AIPN, Kartoteka osób pozostających w zainteresowaniu Policji Państwowej dot. Józefy Kunickiej.</p> <p>APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 3222, sygn. 3357, sygn. 3358.</p> <p>CAW, sygn. KN-12.03.1931 r., Kunicka Józefa.</p>
---------------------------------------	---

 { Opracowania }	Domagała M., <i>Józefa Kunicka upamiętniona dzięki publikacjom „Wyborczej”</i> , tekst dostępny online: <https://lublin.wyborcza.pl/lublin/7,48724,23599806,jozefa-kunicka-upamietniona-dzieki-publikacjom-wyborczej.html> [dostęp: 10.03.2023].
--	--

	Domagała M., <i>Józefa Kunicka walczyła w Lublinie o równouprawnienie kobiet, wyższe pensje dla robotników i darmową edukację</i> , tekst dostępny online: <https://wyborcza.pl/alehistoria/7,121681,23915340,jozefa-kunicka-walczyła-w-lublinie-o-rownouprawnienie.html> [dostęp: 10.03.2023].
----------------------------	---

	Gawarecka M., <i>Lubelskie Towarzystwo szerzenia oświaty pod nazwą „Światło” (1906–1917)</i> , „Rocznik Lubelski” 1973, t. 16.
	Jakimowicz A., <i>Działalność kobiet w lubelskim samorządzie miejskim w latach 1919–1939</i> , „Rocznik Lubelski” 2017, t. 43.
	Kwiatkowski Z., <i>Prof. Władysław Kunicki-Goldfinger (1916–1995)</i> , tekst dostępny online: <http://biol.uw.edu.pl/zgb/kunicki_goldfinger.html> [dostęp: 10.11.2023].
	Romaniuk M., <i>Władysław Ignacy Wincenty Kunicki (1872–1941)</i> , tekst dostępny online: <https://przegląd-socjalistyczny.pl/wielcy-socjalici/49--władysaw-ignacy-wincenty-kunicki-1872-1941-> [dostęp: 10.11.2023]. <p><i>Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego</i>, t. 3, K, red. F. Tych, A. Pacholczykowa, Warszawa 1992.</p>
 { Strony www }	<https://pl.wikipedia.org/wiki/W%C5%82adys%C5%82aw_Kunicki-Goldfinger> [dostęp: 10.11.2023].

Wanda Janina Leman/Lehman

 { Źródła }	APW, 72/31 Zarząd Warszawskiego Oberpolicmajstra, sygn. 12. <p>APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 2759.</p> <p>APW, 72/1163 Warszawskie Więzienie Żeńskie, sygn. 7.</p> <p>APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1908.</p>
 { Opracowania }	Próchnik A., <i>Kobieta w polskim ruchu socjalistycznym</i> , Warszawa 1948.

Maria/Marianna Łękawska

 { Źródła }	APW, 72/1163 Warszawskie Więzienie Żeńskie, sygn. 7. <p>APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1909.</p>
 { Opracowania }	Próchnik A., <i>Kobieta w polskim ruchu socjalistycznym</i> , Warszawa 1948.

Aleksandra Modzelewska

 { Źródła }	APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 9/1907, sygn. 129/1907. <p>APW, 72/4274 Zbiory łowickie Tadeusza Gumińskiego z Legnicy, seria 4, sygn. 483.</p>
 { Opracowania }	Gitkiewicz O., <i>Krahelska. Krahelskie</i> , Warszawa 2021. <p>Próchnik A., <i>Kobieta w polskim ruchu socjalistycznym</i>, Warszawa 1948.</p> <p>Śledziński L., <i>Przejścia więzienne w Łowiczu i Warszawie (Rok 1906–1907)</i>, „Niepodległość”, t. 2, 1933, z. 1 (3).</p>

Zofia Julia Muszkat

 { Źródła }	AGAD, 1/250 Prokurator Warszawskiej Izby Sądowej, sygn. 7554. <p>APW, 72/224 Instytut Muzyczny w Warszawie, sygn. 306, sygn. 317.</p> <p>APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 3210, sygn. 3491.</p> <p>APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1912, cz. 1.</p>
---------------------------------------	--

     { Źródła }	APW, 72/1214 Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej św. Barbary w Warszawie, sygn. 24, akt urodzenia nr 301/1888. <div>APW, 72/3110 Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej św. Augustyna w Warszawie, sygn. 18, akt urodzenia nr 94/1912.<div>Dzierżyńska Z., <i>Lata wielkich bojów</i>, Warszawa 1969.<div>Frołow S., <i>Dzierżyński. Miłość i rewolucja</i>, Kraków 2014.</div></div></div>
     { Opracowania }	Jaxa-Ronikier B., <i>Dzierżyński, czerwony kat</i> , Warszawa 1933. <div><i>Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego</i>, t. 1, A-D, red. F. Tych., Warszawa 1978.</div>

Chawa Pasternak

     { Źródła }	APB OŁomża, 5/544 Akta Stanu Cywilnego Okręgu Bożniczego w Nurze, sygn. 15, akt urodzenia nr 5/1886. <div>APW, 72/31 Zarząd Warszawskiego Oberpolicmajstra, sygn. 12.<div>APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 2674.<div>APW, 72/1163 Warszawskie Więzienie Żeńskie, sygn. 6.<div>APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 9/1907.</div></div></div></div>
     { Opracowania }	<i>Anarchizm i Anarchiści na ziemiach polskich do 1914 r.</i> , zebrał i oprac. H. Rappaport, Warszawa 1981.

Stanisława Aleksandra Anna Maria Paszkowska

     { Źródła }	APW, 72/31 Zarząd WarszawskiegoOberpolicmajstra, sygn. 12. <div>APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 2759.<div>APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Referat II Wydziału Więziennego, sygn. 26/1909.</div></div>
---	---

Zofia Pisarewska

     { Źródła }	APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 97/1906, cz. II, sygn. 106/1906, sygn. 427/1906.
     { Opracowania }	Figura J., <i>Koncepcja organizacji wojskowych polskiego ruchu robotniczego w latach 1882–1918</i> , „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 1988, t. 1. <div>Kruszewska Z., <i>Życie i muzyka więzienia (1906–1907)</i>, „<i>Niepodległość</i>”, t. 15, 1937, z. 3 (41).<div>Pawłowski I., <i>Wojskowa działalność SDKPiL w rewolucji 1905–1907</i>, Wydawnictwo MON, Warszawa 1956.</div></div>

Sura/Sara Rotkopf

     { Źródła }	APŁ, 39/221 Akta Miasta Łodzi, seria 4.12, sygn. 25018. <div>APŁ, 39/1568 Akta Stanu Cywilnego gminy żydowskiej w Łodzi, , sygn. 62, akt małżeństwa nr 116/1883.<div>APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 97/1906, cz. 2, sygn. 78/1906, 106/1906, 383/1906.</div></div>
     { Opracowania }	<i>Anarchist Women in Maltsev Prison 1907–1908</i> , tekst dostępny online: <https://www.katesharpleylibrary.net/7m0dqr> [dostęp: 14.07.2023].

Anarchizm i Anarchiści na ziemiach polskich do 1914 r., zebrał i oprac. H. Rappaport, Warszawa 1981.

Białostoccy anarchiści 1903–1908 [tytuł oryg.: *Anarquistas de Bialystok, 1903–1908*, 2009], red. nauk. A. Łaniewski, przekład z jęz. hiszp. J. Wąsiński, WORD+MOIST PRESS, Białystok–Warszawa 2021–2022.

Sekura A., *Federacja Grup Anarchokomunistów Internacjonal – duch niszczenia jest duchem twórczym*, tekst dostępny online: <https://pl.anarchistlibraries.net/library/federacja-grup-anarchokomunistow-internacjonal-duch-niszczenia-jest-duchem-tworczym> [dostęp: 14.11.2023].

Warszawa, styczeń 1906. Egzekucja 16 anarchistów. Dokumenty, relacje, „Inny Świat” 2016, nr 1 (45), tekst dostępny online: <https://innyswiat.com.pl/warszawa-styczen-1906-egzekucja-16-anarchistow-dokumenty-relacje-45-1-2016/> [dostęp: 04.09.2023].

Wincentyna Urban

     { Źródła }	APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 9/1907, 539/1907.
     { Opracowania }	Ossibach-Budzyński A., <i>PAWIAK Więzienie polityczne 1880–1915</i> , Warszawa 2016. <div>Paszkowska M., <i>Pierwszy maja 1907 r. na Serbji. Wspomnienie</i> [w:] <i>Życie i praca Marji Paszkowskiej. Księga Pamiątkowa</i>, red. L. Wasilewski, Warszawa 1929, publikacja dostępna online: <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/93985/edition/88687/content> [dostęp: 12.07.2023].<div>Próchnik A., <i>Kobieta w polskim ruchu socjalistycznym</i>, Warszawa 1948.</div></div>

Antonina Uziembło/Uziębło/Uziemblina

     { Źródła }	APP, 53/3566 Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Zaniemyśl (pow. Średzki), sygn. 94. <div>APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 2611.<div>APW, 72/1163 Warszawskie Więzienie Żeńskie, sygn. 6.<div>APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 9/1907 sygn. 648/1907.<div>CAW, KN-12.03.1931 Uziembło Antonina.</div></div></div></div>
     { Opracowania }	Kruszewska Z., <i>Życie i muzyka więzienia (1906–1907)</i> , „Niepodległość”, t. 15, 1937, z. 3 (41). <div>Ossibach-Budzyński A., <i>PAWIAK Więzienie polityczne 1880–1915</i>, Warszawa 2016.<div>Paszkowska M., <i>Pierwszy maja 1907 r. na Serbji. Wspomnienie</i> [w:] <i>Życie i praca Marji Paszkowskiej. Księga Pamiątkowa</i>, red. L. Wasilewski, Warszawa 1929, publikacja dostępna online: <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/93985/edition/88687/content> [dostęp: 12.07.2023].<div>Próchnik A., <i>Kobieta w polskim ruchu socjalistycznym</i>, Warszawa 1948.</div></div></div>
	Stańczyk T., <i>Bojowniczi w Belwederze</i> , tekst dostępny online: <https://muzeumpilsudskiblog.pl/bojowniczi-w-belwederze/> [dostęp: 12.07.2023].
	Uziębło A., <i>W Częstochowie i na Rakowie</i> , „Niepodległość”, t. 14, 1936, z. 1 (36).
	Wawrzykowska-Wierciochowa D., <i>Nie po kwiatach los je prowadził. Kobiety polskie w ruchu rewolucyjnym</i> , Warszawa 1987.
     { Strony www }	<https://www.polskiezabytki.pl/m/obiekt/6520/Czarnotki/> [dostęp: 12.07.2023]. <div><https://naprzekordniom.wordpress.com/2022/10/29/dwor-karczewskich-w-czarnotkach/> [dostęp: 12.07.2023].</div>

Helena Walczak

     { Źródła }	APW, 72/1163 Warszawskie Więzienie Żeńskie, sygn. 7. <div>APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1912, cz. 1.<div>APW, 72/1955 Prokurator Warszawskiego Sądu Okręgowego, sygn. 68.</div></div>
---	---

 { Źródła }	APW O/Grodzisk Maz., 73/61 Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Wiskitkach, sygn. 117, akt urodzenia 198/1888. <div>APW O/Grodzisk Maz., 73/1265 Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Żyrardowie, sygn. 29, akt urodzenia nr 83/1907.</div>
 { Opracowania }	Dzierżyńska Z., <i>Lata wielkich bojów</i> , Warszawa 1969. <div>Michałowska W., <i>Wspomnienia robotnicy</i>, „Niepodległość”, t. 16, 1937, z. 1 (42).</div>

Paulina/Pola Wojewoda

 { Źródła }	APP O/Konin, 54/839 Akta stanu cywilnego Okręgu Bóźniczego Koło, sygn. 57, akt urodzenia nr 116/1862; sygn. 60, akt urodzenia nr 55/1865; sygn. 80, akt małżeństwa nr 28/1879; sygn. 83, akt urodzenia nr 95/1881, akt zgonu nr 37/1881; sygn. 88, akt urodzenia nr 23/ 1884; sygn. 89, akt urodzenia nr 48/1885; sygn. 92, akt urodzenia nr 18/1887, akt zgonu nr 5/1887; sygn. 93, akt urodzenia nr 35/1888, akt zgonu nr 56/1888; sygn. 96, akt zgonu nr 76/1890; sygn. 115, akt urodzenia nr 78/1856; sygn. 116, akt urodzenia nr 91/1857. <div>APP O/Konin, 54/834 Akta Stanu Cywilnego Okręgu Bóźniczego Dąbie (powiat kolski), sygn. 31, akt urodzenia nr 4/1855.<div>APW, 72/200 Akta stanu cywilnego wyznania mojżeszowego w Warszawie, sygn. 84, akt zgonu nr 535/1891.<div>APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 3131, 3132.</div></div></div>
 { Opracowania }	Woźniakowski K., <i>Henryk Stein-Kamiński</i> , „Zdanie”. Pismo Stowarzyszenia „Kuźnica” 2009, nr 1-2 (140-141), tekst dostępny online: < http://mbc.malopolska.pl/dlibra/docmetadata?id=89816&from=publication > [dostęp: 14.11.2023].
 { Strony www }	< https://cemetery.jewish.org.pl/id_97242/info/ > [dostęp: 14.11.2023]. <div><https://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog/?t=page&id=6636> [dostęp: 14.11.2023].<div><https://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog/?t=page&id=9478> [dostęp: 14.11.2023].</div></div>

Bronisława Zalewska/Zaleska

 { Źródła }	AGAD, 1/248 Pomocnik Warszawskiego General-Gubernatora do spraw policyjnych, sygn. 125. <div>APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 3131.<div>APW, 72/1163 Warszawskie Więzienie Żeńskie, sygn. 7.<div>APW, 72/1216 Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej Przemienienia Pańskiego w Warszawie, sygn. 95, akt zgonu nr 71/1913.</div></div></div>
---------------------------------------	---

Źródła ilustracji:

Wstęp

APW, 72/28 Warszawski Wydział Ochrony Porządku i Bezpieczeństwa Publicznego, sygn. 136. <div>APW, 72/158 Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej św. Krzyża w Warszawie, sygn. 201, akt małżeństwa nr 330/1909.<div>APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 16/1906.<div>APW, 72/1216 Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej Przemienienia Pańskiego w Warszawie, sygn. 23, akt urodzenia nr 11/1890; sygn. 63.<div>APW, 72/1311 Kolekcja Planów Architektonicznych, seria 1, sygn. 87.<div>APB O/Łomża, 5/544 Akta Stanu Cywilnego Okręgu Boźniczego w Nurze, sygn. 15, akt urodzenia nr 5/1886.<div>APW, 72/1004 Kolekcja I map i planów Warszawy, sygn. KI/156.<div>APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 633.<div>A. Ильин „Новый учебный географический атлас” С. Петербург 1898/Wikipedia Commons.</div></div></div></div></div></div></div></div>
--

Wanda Buczek

APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1909. <div>APW, 72/1768 Komitet Wojewódzki PZPR Skierniewice, sygn. 1875.<div>APW O/Grodzisk Maz., 73/35 Towarzystwo Akcyjne Zakładów Żyrardowskich, sygn. 5805.</div></div>
--

Maria Czekajska

APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 589. <div>APW, 72/1163 Warszawskie Więzienie Żeńskie, sygn. 7.<div>APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1909.</div></div>
--

Basia/Basza/Beszka/Bacia Elbaum/Elbojm/Jelbojm/Ajlbaum

APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 3916. <div>APW, 72/1163 Warszawskie Więzienie Żeńskie, sygn. 40.</div>
--

Chaja Flatto

APW, 72/28 Warszawski Wydział Ochrony Porządku i Bezpieczeństwa Publicznego, sygn. 136. <div>APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 97/1906, cz. 2, sygn. 383/1906.<div>APW, 72/31 Zarząd Warszawskiego Oberpolicmajstra, sygn. 12.</div></div>

Józefa Franiasz

APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2 sygn. 26/1909. <div><https://pl.wikipedia.org/wiki/Pistolet_Browning_M1900> [dostęp: 25.10.2023].</div>

Kazimiera Gajewska

APW, 72/32 Warszawska Policja Wykonawcza, sygn. 169.

APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 1609, 2470.

APW, 72/1622 Zbiór pocztówek /do 1939r./, seria 1, sygn. IV-92–IV-98.

Stanisława Goldman

APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 3825.

APW O/Grodzisk Maz., 73/1229 Wojewódzki Samodzielny Psychiatryczny Zespół Publicznych Zakładów Opieki Zdrowotnej im. Profesora dr Jana Mazurkiewicza w Pruszkowie, seria 11, sygn. 1481.

APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1908.

APW, 72/1416 Kancelaria Gubernatora Warszawskiego, Ref. I Tajny, sygn. 559.

Aniela Grycendler/Grychendler/Grützhändler

APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 4575.

APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 16/1906, 26/1908.

APW, 72/1622 Zbiór pocztówek /do 1939r./, seria 1, sygn. IV-92–IV-98.

Maria Wanda Grzelak

APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 4500.

APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 16/1906, 26/1912, cz. 2.

AAN, 2/1582 Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, sygn. Z 1250.

Franciszka Marianna Gutowska

APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1912, cz. 1.

APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 3220, 3491.

APW, 72/1216 Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej Przemienienia Pańskiego w Warszawie, sygn. 23, akt urodzenia nr 11/1890; sygn. 63.

Władysława Guzowska

APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1911.

APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 858.

APW, 72/1768 Komitet Wojewódzki PZPR Skierniewice, sygn. 1875.

Maria Kamińska

APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1909.

APW, 72/1311 Kolekcja Planów Architektonicznych, seria 1, sygn. 87.

Maria Aleksandra Kamińska

APW, 72/158 Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej św. Krzyża w Warszawie, sygn. 201, akt małżeństwa nr 330/1909.

APW, 72/28 Warszawski Wydział Ochrony Porządku i Bezpieczeństwa Publicznego, sygn. 77.

APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 3131.

Stanisława Wanda Paulina Krasuska

APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 9/1907.

APW, 72/1622 Zbiór pocztówek /do 1939r./, seria 1, sygn. IV-420.

CAW, sygn. KN-12-03-1931, Krasuska Stanisława.

CAW, sygn. OPWI/1350, Krasuska Stanisława.

Marianna Krupińska

APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 3510.

APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1912, cz. 1.

APW, 72/1151 Starszy Inspektor Fabryczny Guberni Warszawskiej, sygn. 502.

APW O/Grodzisk Maz., 73/35 Towarzystwo Akcyjne Zakładów Żyrardowskich, sygn. 3722, 3731.

Józefa Aniela Kunicka

APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 3358.

APW, 72/31 Zarząd Warszawskiego Oberpolicmajstra, sygn. 12.

Wanda Janina Leman/Lehman

APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 2759.

APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1908.

Maria/Marianna Łękawska

APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 16/1906, 26/1909.

APW, 72/1163 Warszawskie Więzienie Żeńskie, sygn. 52.

Aleksandra Modzelewska

APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 16/1906, 9/1907, 129/1907.

APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 3656.

Zofia Julia Muszkat

APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1912, cz. 1.

APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 2779.

AAN, 2/1582 Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, sygn. 9356.

APW, 72/3110 Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej św. Augustyna w Warszawie, sygn. 18, akt urodzenia nr 94/1912.

Chawa Pasternak

APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 633, 3136.

APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 9/1907.

APB O/Łomża, 5/544 Akta Stanu Cywilnego Okręgu Bożniczego w Nurze, sygn. 15, akt urodzenia nr 5/1886.

Stanisława Aleksandra Anna Maria Paszkowska

APW, 72/31 Zarząd Warszawskiego Oberpolicmajstra, sygn. 12.

APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1909.

Zofia Pisarewska

APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 16/1906, 97/1906, cz. 2.

APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 2590.

Sura/Sara Rotkopf

APW, 72/31 Zarząd Warszawskiego Oberpolicmajstra, sygn. 12.

APW, 72/28 Warszawski Wydział Ochrony Porządku i Bezpieczeństwa Publicznego, sygn. 136.

APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 97/1906 cz. 2, 383/1906.

Wincentyna Urban

APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 9/1907, 39/1907.

Antonina Uziembło/Uziębło/Uziemblina

APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 9/1907, 648/1907.

CAW, KN-12.03.1931 Uziembło Antonina.

APW, 72/1622 Zbiór pocztówek /do 1939r./, seria 1, sygn. IV-419.

Helena Walczak

APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 3999.

APW, 72/1181 Rząd Gubernialny Warszawski, Wydział Więzienny, Ref. 2, sygn. 26/1912, cz. 1.

APW O/Grodzisk Maz., 73/35 Towarzystwo Akcyjne Zakładów Żyrardowskich, sygn. 1324.

Paulina/Pola Wojewoda

APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 3131-3132.

Bronisława Zalewska/Zaleska

APW, 72/605 Towarzystwo Akcyjne Emalierni i Warsztatów w Warszawie „Labor”, sygn. 1000, 1080.

APW, 72/28 Warszawski Wydział Ochrony Porządku i Bezpieczeństwa Publicznego, sygn. 77.

APW, 72/1160 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, sygn. 3131.

ARCHIWA
PAŃSTWOWE

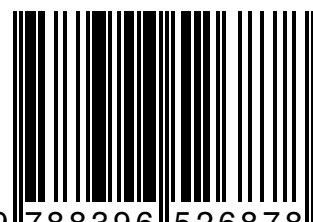
ARCHIWUM PAŃSTWOWE W WARSZAWIE

40
67-63
Towarzystwo i Towarzystwo
Zielona ryba, naszego
mi w nas wszelka myśl swo
te objawy polepszenia doli
glazowy, nasze święte ideje,
bronności i braterstwa, kogo
zbrodnia, pod ziemią, topi
wani przez palarnię carską
protest przeciw wyzyskowi, i
żenie do polepszenia naszym
piono bywa. W naszym w
urzędach i szkołach niewo
siu... ka

polo
dnocnego despoty
er nich wolności
nasz proteta
zowego wroga!
Towarzystwo!
Proletarijato!
wej! do walki
fabryk i ziemi!
niebądź kwiat
i z Bundu i z
każdy z Was
taki siepaków
oporem!
Dzień 1-go Maja świętujcie wstrzyma
niem się od pracy!
Droga z absolutyzmem!
Droga z republiką!
Droga z wyjątkiem!
Droga z...
Centralny Komitet

9 788396 526878

Plan de la prison d'enquête à Varsovie.
Elevation principale

